

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНБАСЬКА ДЕРЖАВНА МАШИНОБУДІВНА АКАДЕМІЯ
Кафедра філософії та соціально-політичних наук

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»

рівень вищої освіти	перший (бакалаврський)
спеціальність	052 Політологія
назва освітньої програми	Політологія
статус	обов'язкова

Конспект лекцій навчальної дисципліни «Історія політичної думки України» для підготовки фахівців за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти, спеціальність 052 Політологія, освітня програма «Політологія».

Розробник:

_____ Н. Л. Стешенко, канд. істор. наук, доцент

Погоджено з групою забезпечення освітньої програми:

Керівник групи забезпечення:

_____ О. П. Кваша, канд. політ. наук

Розглянуто і затверджено на засіданні кафедри філософії та соціально-політичних наук, протокол № 1 від 27.08.2019

В. о. завідувача кафедри:

_____ О. П. Кваша, канд. політ. наук

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	4
Тема 1. Предмет навчального курсу «Історія політичної думки України»	5
Тема 2. Владні відносини і релігійно-політична думка Київської Русі	10
Тема 3. Становлення демократичного світорозуміння в історії української політичної думки (XIV – кінець XVIII ст.).....	16
Тема 4. Формування і утвердження українського лібералізму (кінець XVIII – середина XIX ст.)	24
Тема 5. Михайло Драгоманов – основоположник політичної науки України.....	28
Тема 6. Розвиток суспільно-політичних ідей на західноукраїнських землях (О. Терлецький, І. Франко, А. Шептицький)	36
Тема 7. Осмислення національно-державницької ідеї в революційну добу української історії	43
Тема 8. Український націонал-комунізм: спроби поєднання національної ідеї з більшовизмом	48
Тема 9. Феномен міжвоєнної української еміграції. Теоретичні підходи до питання відновлення української державності.....	52
Тема 10. Зародження новітніх поглядів і підходів у розвитку політичної думки повоєнної української еміграції.....	60
Тема 11. Суспільно-політичні погляди українських дисидентів-шістдесятників і передумови формування вітчизняної політології	65
Тема 12. Політична наука і освіта в сучасній Україні	69
ЛІТЕРАТУРА	84

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Навчальна дисципліна «Історія політичної думки України» посідає одне з чільних місць у системі політологічної освіти. Підготовка висококваліфікованого фахівця у сфері політології передбачає глибоке знання вітчизняної політичної думки минулого, кращих її зразків на нинішньому етапі розвитку країни.

Політична думка пов'язана з політичною історією, яка є невід'ємною складовою загальної історії, політичної теорії, що вивчає процеси формування державних і політичних структур, функціонування всієї політичної сфери суспільства в межах національних держав та у загальносвітовому масштабі.

Політична думка України розглядається як така, що народилася й розвивалася в контексті загальнолюдських знань про форми і функції політики і влади, політичну культуру і політичні цінності. У вивченні цієї дисципліни простежується взаємозв'язок ідей і поглядів українських мислителів з ідеями та поглядами російських, білоруських, польських, єврейських, австрійських та інших мислителів різних націй і народів.

Масштабність охоплення політичних знань і специфіка цього предмета дають змогу через використання різноманітних підходів синтезувати розмаїття ідейно-теоретичних напрямів у єдине ціле та поєднати його з основними надбаннями світової політичної думки. Остання завжди була для українських мислителів орієнтиром для побудови власних концепцій, а також надавала їм широкі можливості вписатися в контекст загального надбання людства з тим, щоб утвердити здатність національного ідейно-теоретичного потенціалу справляти вирішальний вплив на суспільний розвиток, практику державотворення.

Українська політична думка розвивалася як частина світової політичної практики і політичної думки, але й виокремлювалася з метою пошуку шляхів вирішення власне українських проблем. Через певні історичні, політичні умови українська політична практика минулого і політична думка тривалий час були під забороною, частина її подавалася не в оригіналі, а переказувалася у фальсифікованому вигляді, отже, реально була невідомою і незатребуваною. Тепер ми її заново відкриваємо, опановуємо, використовуємо для формування політичної свідомості і політичної культури громадян, в практиці державотворення, утвердженні прав і свобод громадян.

Тема 1

Предмет навчального курсу «Історія політичної думки України»

План

1. Предмет і методологічні проблеми вивчення історії політичної думки України
2. Етапи становлення і розвитку української політичної думки

Політична думка є узагальнюючою, цілеспрямованою діяльністю у формі понять, категорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків, форм і функцій політики і влади, політичних процесів, інститутів, політичної культури. Вона – важливе джерело творення нових ідей, прогнозування і моделювання політичного майбутнього.

Вивчення історії політичної думки України має велике значення, оскільки дозволяє зрозуміти, як формувалися і стверджувалися загальнолюдські і національні цінності та ідеї, що знайшли відображення в науково-теоретичній спадщині минулого.

На сьогодні перед Україною постала велика кількість питань, які ставилися і в минулому (правова держава у Б. Кістяківського, демократичні ідеї П. Орлика тощо). І бажано, щоб їх вирішення відбувалося, спираючись на досвід політичної практики і політичної думки вітчизняних попередників. Зрозуміло, що спадщина (практика) повинна використовуватися з поправкою на наш час. У вітчизняній політичній спадщині поряд з позитивом є і негатив, але і його узагальнення є для нас важливим, як застереження, чого і як потрібно уникати.

Для історії політичної думки характерними є два аспекти: історичний і теоретичний. Предметом історії політичної думки в Україні є не просто сукупність політичних вчень минулого, науковий інтерес викликає саме їх історія. В історії політичної думки України простежується розвиток, прогрес як теоретичних знань, так і методів пізнання. Як історія теорій вона є також своєрідною історією методів політичного пізнання, що поступово зароджувалися і формувалися в українській політичній науці.

Г. Гегель зазначав, що в історії думки відбувається прогрес: постійне піднесення від абстрактного (відокремленого, однобічного) знання до знання більш конкретного (повного, багатогранного). Історія політичної думки дозволяє зрозуміти, яким чином у протистоянні і суперечках різних думок і позицій водночас відбувалося пізнання природи і форми держави, державного управління, поглиблювалися знання про свободу, справедливість, право, про форми і принципи відносин особистості і влади.

Метою навчальної дисципліни «Історія політичної думки України» є всебічне ознайомлення з вітчизняною політичною думкою на тлі розвитку світової політичної думки і політології як науки.

Предмет навчального курсу «Історія політичної думки України»: з'ясування умов формування, закономірностей і особливостей розвитку української політичної думки, ідей, концепцій і напрямів з метою розуміння витоків, суті і перспектив української політики, всього українського політичного життя.

Завдання навчальної дисципліни «Історія політичної думки України»:

- опанувати розвиток владних і владнозначущих відносин;
- розглянути проблеми українського державотворення в історичній перспективі;
- дослідити процес формування і розвитку вітчизняної національної і політичної ментальності;
- ознайомитися з діяльністю суспільно-політичних рухів і політичних партій минулого і сьогодення;
- розглянути політичні біографії, політичні погляди і політичні програми видатних українських суспільно-політичних діячів і вчених;
- опанувати політологічні підходи вчених минулого і сучасності – представників української діаспори;
- визначити особливості і завдання нинішнього політологічного ренесансу в Україні;
- простежити за конституційним розвитком України.

Кожна наука використовує певну систему методів. **Метод** – це спосіб досягнення певної мети, сукупність прийомів, які використовуються для практичного або теоретичного опанування дійсності. В історії політичної думки використовується система філософських і спеціально-наукових методів, передусім:

- методи формально-логічний та діалектичний (методи побудови політичних теорій різних рівнів узагальнення);
- методи порівняльно-історичного пізнання: метод історичного опису, порівняльний, періодизації, проблемно-хронологічний, ретроспективний, прогностичний;
- методи системного аналізу: вивчення політики як комплексного процесу, виявлення на загальному тлі розвитку того чи іншого явища, його найважливіших елементів.

Політична думка виконує ряд **функцій**:

- пізнавальну (подає системи поглядів на українське суспільство, українську державу за різних історичних епох і умов, розширює і збагачує світогляд людини);
- аналітичну (на підставі аналізу різних підходів, ідей щодо існуючого ладу розвиває аналітичні здібності людини, яка опановує їх на сучасному етапі);
- інструментальну (політична думка є важливим теоретичним джерелом, яке можна використовувати і на основі якого можна будувати аналіз політологічних проблем);
- виховну (формує повагу і толерантне ставлення до інших думок і позицій, визнаючи за іншими право на захист власних ідей і цінностей).

Прагнучі зрозуміти сучасне і знайти шлях до кращого майбутнього, люди завжди звертаються до минулого, до історично апробованих положень, принципів, цінностей. Знання політичної і політологічної спадщини нашої країни формує політичну культуру практичних політиків і спеціалістів-політологів, розширює діапазон, збагачує знання попередньої політичної практики і політичної думки з тих проблем політичного життя, які були притаманні для України і її історії в попередні періоди та є предметом вивчення і вирішення у нинішній час.

Етапи становлення і розвитку української політичної думки. Українська політична думка виникла за часів Київської Русі і розвивалася на рівні політичної думки передових країн світу, оскільки українські політичні мислителі уважно стежили за досягненнями світової суспільно-політичної думки, часто безпосередньо спілкувалися з провідними мислителями зарубіжних країн і досліджували в душі сучасних їм концепцій і поглядів проблеми як загальнолюдського значення, так і українські.

Конкретні внутрішні і зовнішньополітичні умови, починаючи з Київської Русі, визначали зміст української політичної думки. Цей зміст пронизаний ідеалами демократії, гуманізму, свободи, християнської моралі та добродійності і, звичайно, пошуків шляхів до єдності всіх частин української землі, єдності народу українського, шляхів відродження української держави.

В історії української політичної думки виділяють 7 етапів її розвитку. Зазначимо, що для періодизації розвитку вітчизняної політичної думки не можна спиратися на хронологічний підхід (від Київської Русі майже 700 років не існувало української держави), до цього можна вдаватися тільки до часу існування Київської Русі, а після цього використовувати змістовий підхід, бо всі наступні етапи, за своєю суттю, виглядають як процес розгортання в українській політичній думці ідей демократії, гуманізму, християнської моралі і добродійності, започатковані за часів Київської Русі.

1. Становлення української державності і зародження суспільно-політичної думки збігається з часом виникнення та існування Київської Русі. І саме в цей час українська політична думка почала відсторонюватися від Візантії, започатковано осмислення державності, морально-повчальний характер суспільно-політичної думки у жанрі «Слова..», «Повчання..», «Моління..», «Повісті...». Згадаймо «Повість минулих літ» літописця Нестора (XII ст.), «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про Ігорів похід» (1187 р.), «Руську правду».

2. Зародження і становлення загальнодемократичного напрямку в розвитку української суспільно-політичної думки (від часів втрати Україною державності і до кінця XVIII ст.), коли Україна перебувала у стані певної невизначеності, бездержавності. В цей час формуються загальногуманістичні і загальнодемократичні принципи.

Відбувається процес розпаду державності і трансформації Київської Русі в трьох напрямках: західному (Україна); північно-західному (Білорусь); північно-східному (Росія). Втіленням української державності стає Галицько-Волинське князівство. Формується українське козацтво.

До цього етапу належить спадщина Ю. Котермака-Дрогобича, С. Оріховського, напрямок гостро-полемічної літератури, діяльність церковних братств, праці відомих представників Києво-Могилянської академії, творчість Г. Сковороди, універсали Б. Хмельницького, статті Ю. Немирича, Конституція П. Орлика, «Права, за якими судиться малоросійський народ».

3. Формування і розвиток українського лібералізму: початок XIX ст. – 60-ті роки XIX ст. В продовження загальнодемократичних ідей виникає ліберальна думка. Починається осмислення місця України в геополітичному просторі Російської держави, що сприяло самоусвідомленню українства, і викладено в

книзі невідомого автора «Історія Русів» (1846 р.). Але ще не було сформульовано потреб національної самовизначеності, швидше висловлювалися побажання щодо них. Для цього етапу характерним було висунення і формування здебільшого загальнолюдських проблем, підходів, ніж вирішення конкретних українських. Не було ще вироблено прагматичного підходу до вирішення існуючих проблем.

В цей період з'являється феномен західноукраїнської політичної думки. Проте вона мала переважно релігійний характер, що засвідчує діяльність заснованого у 1816 р. Товариства галицьких греко-католицьких священників. Більше романтично-етнографічний напрям відбивала перша книжка українською народною мовою «Русалка Дністрова», видана у 1837 році студентами-теологами М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким. Такий характер західноукраїнської політичної думки пояснюється тим, що Західна Україна, перебуваючи у складі Австро-Угорської імперії, не зазнавала таких жорстких національних утисків, як це мало місце в Російській імперії.

4. Утвердження політичної науки України. Пов'язується передусім з іменем М. Драгоманова, який виховав плеяду науковців, започаткував політичну школу, яка намагалась осмислити місце України в світі. Він справив значний вплив на всю українську політичну науку до часів УНР.

До цього етапу належить спадщина М. Костомарова, С. Подолинського, О. Терлецького, І. Франка, М. Грушевського.

5. Осмислення шляхів національного саморозвитку українства (1900–1918 роки). На цьому етапі М. Міхновський започаткував національно-радикальний самостійницький напрям в українській політичній науці, у політичних поглядах М. Грушевського з'являються національно-демократичні ознаки, хоча він і залишається на ліберальних позиціях. Послідовники М. Драгоманова перейшли від автономно-федералістичних поглядів до національно-самостійницьких. На це вплинули національно-визвольні потуги поневолених народів у світі, прагнення до національного відродження.

До цього етапу належить також спадщина Ю. Бачинського, К. Левицького, погляди і діяльність В. Винниченка, В. Антоновича, чотири Універсали Центральної Ради.

6. Пошуки виходу з бездержавного існування українського народу. Від поразки УНР (1919 р.) до здобуття Україною національної незалежності і власної державності. В межах цього етапу виділяються: міжвоєнна доба, коли виникає український націонал-комунізм і еміграція, та повоєнна, тобто після Другої світової війни.

Після падіння УНР в українській політичній думці визначаються два напрями:

- закордонна еміграція (друга хвиля), яка перенесла з собою всі політичні течії, що існували в Україні, – лібералізм, консерватизм, націонал-самостійництво, соціал-демократизм. У такому вигляді еміграційна українська політична думка розвивалася до наших днів.

- розвиток політичної думки в підрадянській Україні відбувався в межах однієї ідеологічної течії – націонал-комуністичної, представниками якої були боротьбисти, укапісти, соціалісти-революціонери, а також шумськисти, хвильовисти, волобуєвці в самій КПУ. В 1933 р. з загибеллю М. Хвильового

націонал- комуністична течія зникає і відроджується знову в 60-ті роки в русі дисидентів: І. Дзюба, М. Руденко. Представниками антикомуністичної течії стали В. Чорновіл, Л. Лук'яненко.

7. Український політологічний ренесанс і становлення вітчизняної школи політології. Це пов'язано з виникненням незалежної самостійної держави України, де з 1991 р. почалося відновлення політичної науки. Поруч з політологією, політична думка розвивається і в історичних, і в філософських дослідженнях. У Києві, Львові, Харкові, Одесі з'являються наукові політологічні школи, що досліджують історію політичної думки України. У дисертаціях досліджується теоретична спадщина таких українських політичних мислителів, як Д. Донцов, М. Драгоманов, В. Липинський, М. Грушевський, В. Винниченко, М. Туган-Барановський та ін. Видається ряд наукових журналів і збірників, у матеріалах яких аналізується спадщина відомих, а також малодосліджених вітчизняних мислителів. Це такі видання, як «Віче», «Розбудова держави», «Генеза», «Філософська і соціологічна думка», «Політологічні читання», «Політичний менеджмент», «Нова парадигма» тощо. Нині політична наука досліджує багато важливих проблем політики, політичних відносин, політичної системи, політичного устрою, політичної модернізації, політичного прогнозування, політичного управління.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Який принцип покладено в основу періодизації історії політичної думки в Україні?
2. Розкрийте гносеологічне значення навчального курсу «Історія політичної думки України» для майбутнього спеціаліста-політолога.
3. Визначте мету, предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія політичної думки України».
4. Розкрийте два основні аспекти історії політичної думки.
5. Визначте основні методи і функції навчального курсу «Історія політичної думки України».
6. Назвіть видатних мислителів і суспільно-політичних діячів, які зробили значний внесок в історію вітчизняної політичної думки.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Предмет і методологічні проблеми вивчення історії політичної думки України.
2. Роль навчальної дисципліни «Історія політичної думки України» в системі підготовки фахівця в галузі політології.
3. Проблема періодизації історії політичної думки України.
4. Основні напрями і проблематика досліджень наукових центрів і університетів української еміграції.
5. Характер досліджень спадщини українських мислителів сучасних наукових шкіл, науково-дослідних інститутів в Україні.

Тема 2

Владні відносини і релігійно-політична думка Київської Русі

План

1. Початки вітчизняного політичного мислення
2. «Слово про закон і благодать» – гімн духовній свободі людини
3. Ярослав Мудрий. «Руська правда» – політико-правовий документ, свідчення утвердження цілісного суспільства й держави
4. «Повчання» Володимира Мономаха як синтез основних політичних проблем часів Київської Русі

Початки вітчизняного політичного мислення. Суспільно-політична думка України сягає своїми витокami Київської Русі, яка, звичайно, ще не була державою в сучасному розумінні цього поняття. Вона не мала ні централізованого управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи. Відносини між представниками влади й народом, особливо в ранній період розвитку, виявлялися тут здебільшого у вигляді збирання данини. Політичні конфлікти, що виникали внаслідок недосконалості цих взаємин, нерідко розв'язувались за допомогою політики сили. Так, за давньоруським літописом, князь Ігор, як і його попередники, від початку князювання силою утверджував свою владу над підлеглими племенами, брав непомірну данину з населення, що зрештою й призвело до повстання в древлянській землі і вбивства князя з дружинниками. Однак рівень політичної організації суспільства поступово зростає, а разом з ним розвивалась і суспільно-політична думка.

Історія розпорядилася так, що українські землі вже за часів княгині Ольги опинилися на роздоріжжі між Сходом і Заходом. Після мандрівки 957 р. до Константинополя, де їй не вдалося реалізувати свої дипломатичні цілі, Ольга не без розчарування повертається до Києва. Прагнучи, очевидно, включити давньоруський край у церковне та політичне лоно західних християнських держав, вона посилає своїх послів на Захід – до німецького короля Оттона I. «Прийшли до короля Оттона, – писав автор німецької хроніки св. Адалберт у 959 р., – послі від ... королеви русів, яка за константинопольського цісаря Романа охрестилася в Константинополі й просила висвятити для того народу єпископа та священників». Прохання послів німецька сторона задовольнила. І наступні правителі Русі продовжували торувати прокладені Ольгою в обидві сторони світу шляхи, балансуєчи між Сходом і Заходом.

Піднесення Київської держави на найвищий рівень розвитку історички пов'язують із князюванням трьох великих правителів – Володимира Великого (980–1015), Ярослава Мудрого (1019–1054) і Володимира Мономаха (1113–1125). Вже Володимир, зійшовши на Київський престол, на відміну від свого батька Святослава (957–972) та його попередників, поставив у центрі своєї уваги насамперед добробут власної держави, а не загарбання нових земель, він енергійно взявся за проведення реформ державного значення. Володимир Святославич запровадив нове зведення законів усього звичаєвого права (літописець Нестор назвав це зведення «Уставом земленим»). Князь удосконалив і доповнив попередній кодекс – «Закон руський». У свою чергу «Устав землений» став підвалиною першого писаного зібрання правових норм Русі – «Правди Ярослава» (складено близько 1016 р.).

Неабияку енергію виявив Володимир при проведенні адміністративної реформи, суть якої полягала в приєднанні до Києва основних союзів давньоруських племен. Племінна знать на місцях по-різному це сприйняла, були і невдоволені. Тому наприкінці 80-х років X ст. князь Володимир послав 12 своїх синів до різних міст Київської Русі, про що детально повідомляє «Повість минулих літ». Так було здійснено об'єднання давньоруських племен в єдину державу, а родоплемінний поділ змінив територіальний.

З утвердженням давньоруської державності пов'язано і здійснення князем релігійної реформи. Зрозумівши, що культ язичництва не відповідає потребам державотворення і об'єднання давньоруських племен, Володимир зважився запровадити у Київській державі християнство (988 р.) – релігію, яку сповідувала на той час абсолютна більшість народів Європи і Близького Сходу.

Християнська церква стала суттєвим елементом державної структури. Поряд зі своїми церковними функціями, вона виконувала тепер ще й функцію політичної ідеології. Зміцнюючи авторитет державної влади та виправдовуючи розширення володінь Київської держави, вона стала постійною опорою князя. Той, у свою чергу, брав духовних осіб на державну службу, призначав ієрархів, залучав служителів культу до правління державою. Процес «християнізації» державної влади в Київській Русі супроводжувався специфічним релігійно-освітнім впливом на людей.

З XI ст. в Київській Русі поширювалися різні церковно-освітні збірники під назвою «Катени», що означає в перекладі з грецької – «Ланцюги» (ще в V–VI ст. їхніми попередниками були грецькі збірники різноманітного церковно-богословського змісту). В епоху Середньовіччя їх почали називати «Катенами» тому, що фрагменти і витяги з різних церковних творів у них з'єднувалися (як ланки одного ланцюжка) спільною «смісловою лінією» – ідеєю, темою. Такими збірниками була надзвичайно багата богословська література Візантії (вони зберігаються дотепер у книгосховищах Сходу і Заходу).

Первісний зміст збірників, як правило, розпадався, але лишалася позитивна маса компілятивного матеріалу у фрагментах, витягах, у вигляді великих і невеличких статей, творів (як перекладних, так і давньоруських). У цьому масиві матеріалу тепер уже навряд чи можна напевно розрізнити, де своє, а де чуже, визначити, що звідки взято.

Катени у Давньоруській державі були покликані задовольняти потребу в церковному і позацерковному читанні, повчати людей, виховувати, утверджувати православну віру. Серед Катен не було суто державницьких, політичних творів, компіляцій. Але серед них є такі, де зустрічаються міркування про владу і владні відносини, суспільне правління, де ідейно-політичні, патріотичні мотиви лунають виразно і піднесено.

«Слово про закон і благодать» – гімн духовній свободі людини. Серед найвидатніших літературно-духовних пам'яток Київської Русі слід назвати: «Повчання Луки Жидяти, Архієпископа Новгородського», «Повчання Преподобного Феодосія Печерського», твори Іларіона, Митрополита Київського, «Повчання святого Кирила, Єпископа Турівського» та ін. Особливо важливе значення мала творчість Митрополита Іларіона, у працях якого ідейно-політичні мотиви простежуються найвиразніше серед усіх інших авторів Давньої Русі.

Відомостей про життя і творчість Іларіона дійшло до нас небагато. Літопис сповіщає, що він був священиком (пресвітером) при церкві святих Апостолів у селі Берестові (улюбленій заміській резиденції великого князя Ярослава) і характеризує його такими епітетами: «муж благ і книжен і постнік». Іларіон був сподвижником християнської віри, прибічником аскетизму, релігійної усамітненості. В горі, поруч Берестова, він викопав невелику печеру і аскетично жив у ній, багато молячись (сьогодні на цій горі розкинулася Києво-Печерська лавра).

Особисті якості Іларіона – його освіченість, природний ораторський талант, висока морально-релігійна вимогливість до себе і до інших – привернули увагу великого князя. Певно, що це було і головним мотивом того, що у 1051 році Іларіон, за вибором Ярослава, був посвячений Собором єпископів у храмі св. Софії в сан митрополита. Це була виняткова для тієї доби подія. Більше такого не траплялось: завжди митрополитів для Русі наставляв Патріархат у Константинополі (давньоруська митрополія підпорядковувалась візантійському Патріархату). У цьому ж випадку руську церковну ієрархію очолив русин, і висвятив його у цей найвищий духовний сан Собор місцевих єпископів.

Іларіон увійшов в історію і як просвітитель, оратор та автор неперевершеного твору – «Слово про закон і благодать». Це – перший і блискучий зразок красного письменства на давньоруській землі в епоху маловиразного духовно-культурного життя в Київській Русі, яке тоді ледь-ледь пробуджувалося. Основна ідея «Слова» – зображення висоти християнської віри. Використовуючи біблійні образи, Іларіон показує, що людська благодать полягає в духовній свободі і з нею поєднана, що християнська благодать має універсальне, вселенське значення. Закон тільки готує до Благодаті й Істини, він дає людям тимчасове виправдання їхнього життя на Землі. Християнська ж віра приводить людей до Спасіння. Християнська благодать як хвилі морські, – урочисто заявляє автор, – вона нездоланно розливається по всій планеті. Врешті-решт, досягла вона і народу руського. І це нове вчення несе з собою новий дух.

Із пітьми язичництва руський народ, за словами Митрополита, вийшов на дорогу, що веде його в Благодатне Царство Христове. Цей шлях освітлює велична Євангельська Істина. Автор натхненно змальовує пришествя християнської віри на землю Руську, закликає співвітчизників до життя, звеличеного Християнською Благодаттю. «Слово...» переростає в урочистий гімн Богові за його милості, надані давньоруським племенам. Образною мовою пророка Іларіон захоплено і красномовно висвітлює початок становлення на Русі благодатного життєвого устрою та його майбутні духовні плоди в тому часі, який настане замість язичництва. Почуття проповідника сповнені гордим усвідомленням національної слави і духовної доблесті свого народу, який іде до Великої Віри. Прославившись у навколишніх країнах хоробрістю і подвигами своїх войовничих князів – «старого Володимира» і «славного Святослава» – народ руський, згідно з Іларіоном, створив тепер собі славу успіхами християнської освіти, численні наслідки якої починають проростати вже повсюдно.

Після такої картини погляд Митрополита природно зупиняється на могутній постаті того, хто запровадив у руській землі християнство – на великому князеві Володимирі. Автор прославляє його звернення до Христа, його подвиг хрещення

свого народу і його особисті добродетелі. «Встань, о чесна главо, од гробу твого, – патетично звертається красномовець до великого князя Володимира, – встань, отряси сон!»

У «Слові про закон і благодать» викладена патріотична концепція всесвітньої історії, в якій почесне місце відводиться Київській Русі. Відбиваючи пошуки й прагнення передової частини сучасного йому давньоруського суспільства, автор схвильовано оспівує героїчне минуле, пророкує велике майбутнє давньоруській державі, її працьовитому та мужньому народові. Оцінюючи цей твір, український історик Наталія Полонська-Василенко зазначила: «Обрання Іларіона ясно показало, що могутня держава повинна мати свою незалежну національну церкву. Перший українець-митрополит був дійсно визначною особою, високоосвіченим ерудитом, блискучим промовцем і глибоким патріотом, його «Слово о Законі і Благодаті», виголошене в Десятинній церкві, – видатний твір, рівного якому не було в тогочасній грецькій церкві».

Творчість Іларіона не обмежилась написанням «Слова». Сучасні літописознавці, історики слушно вбачають у ньому одного з перших, чи навіть першого, серед літописців, котрий започаткував вітчизняну історіографію. На думку дослідників, Іларіон був автором чи, щонайменше, співавтором Найдавнішого ізводу – першого літопису на Русі, створеного у Києві між 1037 і 1039 роками. У літературі також досить аргументовано обстоюється гіпотеза про те, що Іларіон брав участь у написанні другого київського літопису – так званого Печерського Зводу 1073 р., створеного у Печерському монастирі. Слід наголосити: значення участі Іларіона у суспільно-політичному та духовно-ідеологічному житті полягало в тому, що він виступав проти візантізації церкви на Русі, за розвиток самостійних духовних традицій, зокрема незалежність і самобутність української держави.

Щодо Сходу і Заходу Іларіон дотримувався тієї ж орієнтації, що й Ярослав Мудрий. Відомо, що князь через свою дружину і дітей був поріднений із західнохристиянськими дворами Швеції, Норвегії, Франції, Німеччини, Угорщини та Польщі. Один із його синів був одружений із візантійською царівною. Іларіон у своїх духовних проповідях теж дотримувався князевої лінії. Наприклад, у «Слові про закон і благодать» він дуже прихильно відгукується про «благочестя Риму».

Ярослав Мудрий. «Руська правда» – політико-правовий документ, свідчення утвердження цілісного суспільства й держави. Київський князь Ярослав Мудрий, особливо в останні роки свого життя, всіляко намагався запобігти внутрішнім чварам і утверджував в давньоруській землі мир. Саме йому належать слова: «Якщо будете жити в любові, Бог буде при вас і дасть вам перемогу над ворогами; а як будете жити ненависно, в суперечках, то й самі загинете і стратите землю ваших батьків та дідів, яку вони здобули великим трудом».

З ім'ям Ярослава пов'язаний небачений доти розквіт давньоруської культури й наукових знань, його з повним правом називають фундатором книжності і вченості на Русі. Сам він, за свідченням літописця Нестора, зачитувався книгами «і вдень і вночі». Ярослав тримав біля себе багато перекладачів, книгописців, за його правління на Русі широко розповсюджувалися перекладені з грецької та

інших мов на слов'янську трактати з історії, філософії, права, природничих наук. У Києві й інших містах (Новгород Великий, Чернігів, Полоцьк) були створені книжкові майстерні. На давньоруських землях виникли школи, де дітей навчали грамоти. За часів князювання Ярослава зміцнились держава й державне правління, владні відносини набували більш унормованого характеру. Князя прозвали в народі Мудрим за створення «Руської правди», де були зведені воєдино пануючі тоді звичаї і закони. З політичного погляду цей документ мав непересічне значення, оскільки утверджував Київську Русь як цілісне суспільство й державу.

Ярослав, щоб запобігти міжусобній боротьбі, яка після смерті Святослава стала хронічною політичною хворобою Київської Русі, запропонував принцип старшинства в розподілі влади між синами. Згідно з їхнім віком, вони отримували міста з більшим чи меншим політичним значенням. Найстаршим – Київ чи Новгород. Наймолодшому – Володимир-Волинський. Щойно в якомусь із цих князівств звільнявся престол, кожний брат, за задумом Ярослава, сходив на щабель вище, доки не досягав київського престолу. Щоправда, ця ідея суперечила іншому глибоко вкоріненому принципу – спадкоємності влади від батька до сина. Після смерті Ярослава це призвело до запеклої боротьби між племінниками і дядьками.

«Повчання» Володимира Мономаха як синтез основних політичних проблем часів Київської Русі. У смутні часи подальшого розвитку Київської Русі на її політичній арені з'являється ще одна видатна постать – Володимир Мономах. Цей князь назавжди увійшов у політичну історію як ініціатор ліквідації братовбивчих конфліктів, як сильний правитель, який до того ж умів, коли треба, йти на політичні компроміси. Завдяки своєму величезному авторитету Мономаху вдалося об'єднати більшість розпорошених земель. Це був воістину один із наймудріших правителів того часу, про що свідчить його відоме «Повчання» своїм дітям. У цьому творі сконцентровано головні політичні проблеми, заторкнуті у «Повісті минулих літ», «Слові о полку Ігоревім», у різних «повчаннях», «проповідях», «словах», «патериках» та інших творах, які свідчили про достатньо високий рівень суспільно-політичної думки Київської Русі.

До таких проблем, на нашу думку, відносяться: поєднання політики із суспільною мораллю; відповідальність правителя; справедливість і законність; компетентність і опора на знання у політичній діяльності; ідея припинення міжусобної боротьби і необхідність об'єднання руських земель. Зокрема, звертаючись до своїх синів, князь промовляє: «Більше над усе майте страх Божий. Не лінуйтеся, не покладайтесь на бояр і воевод, а самі доглядайте за всім. Шануйте старого чоловіка як батька, а молодого як брата. Будьте справедливими судьями, присяги не ламайте. Гостей і послів вітайте, як не дарунками, то напоями, бо вони по чужих землях несуть добру і злу славу. Не забувайте того, що знаєте, а чого не знаєте, того наuczайтесь». В цьому творі, отже, примітними є ідеї загальнолюдського обґрунтування політики, раціонального мислення, практичності, вміння знайти для себе користь у складних життєвих ситуаціях, тобто тих ознак, які згодом стали характерними для ментальності українського народу.

Схожі ідеї проявились і в міжнародній політиці Володимира, котрий, як і князь Ярослав Мудрий, прихильно ставився до Заходу. Тут не завадить згадати і про те, що прозахідної орієнтації у здійсненні політичного курсу дотримувалися й інші правителі Київської Русі. Зокрема, київський князь Ізяслав свого часу посилав сина Ярослава до Рима, до папи Григорія VII з тим, щоб Апостольська столиця прийняла українську державу під свою опіку. І це не тільки не зашкодило князеві в очах українських християн, а навпаки – українська церква пізніше визнала його святим.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Назвіть найвідоміші твори Давньої Русі.
2. Які головні ідейні мотиви «Слова про закон і благодать»?
3. Розкрийте зміст поглядів Володимира Мономаха.
4. У чому полягають політико-правові ідеї «Руської правди»?
5. Розкрийте зміст основних концепцій, що домінували в політичній думці часів Київської Русі та визначте їх представників.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Загальна характеристика політичної думки Київської Русі.
2. Політичні ідеї в «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона.
3. Політична програма Володимира Мономаха.
4. Політико-правові погляди Даніїла Заточника.
5. Проблеми державності в політичній думці Княжої доби.

Тема 3

Становлення демократичного світорозуміння в історії української політичної думки (XIV – кінець XVIII ст.)

План

1. *Українські гуманісти епохи європейського Відродження. Станіслав Оріховський*
2. *Гострополемічна та культурно-освітня думки*
3. *Формування ідеології українського козацтва. Конституція Пилипа Орлика*
4. *Суспільно-політичні погляди Григорія Сковороди*

Українські гуманісти епохи європейського Відродження. Станіслав Оріховський. Розвиток української державності, вироблення політичних ідей нерозривно пов'язані з національно-культурним відродженням. Загальною ознакою суспільного буття тогочасної Європи в цілому, і України зокрема, було формування націй, підготовка умов для створення національних держав.

Історична доля України склалася так, що десь з середини XIV ст. вона втратила свою державність і значна частина українських земель була захоплена сусідніми державами. Після Люблінської унії 1569 р. між Польщею і Литвою переважна частина українських земель опинилася під польсько-шляхетським пануванням. Закарпатська Україна належала Угорщині, Буковина – Румунії, Чернігівщина перебувала у складі Росії. Кожна з держав перетворювала захоплені землі у свої провінції, насаджувала там свій спосіб господарювання, культуру, мову, а згодом і віру. Вже від тих часів змагання українського народу за возз'єднання своїх земель, за відновлення державності були панівними в суспільно-політичній думці України.

На тодішніх українських землях панував феодально-кріпосницький лад. Ремесло і промисли посідали особливе місце у феодальній економіці, їх розвиток сприяв поглибленню суспільного поділу праці, розширенню товарного обміну, що, в свою чергу, сприяло розширенню і зміцненню економічних зв'язків між українськими землями та іншими державами. Тодішні соціально-економічні процеси зумовили подальший розвиток культури та прогресивні зрушення в ідеології, сприяли розвиткові політичної думки, зокрема поширенню ідей гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів були Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський, Павло Русин із Кросна, Шимон Шимонович. Діяльність гуманістів сприяла відродженню національної самосвідомості українського народу.

Тривалий час на українських землях не було ні вищих навчальних закладів, ні гуманістичних науково-культурних осередків, бракувало вчених і освічених людей. Епоха західноєвропейського Відродження, яка у центр свого суспільного вчення поставила людину з її талантами і здібностями, давала змогу здібній українській молоді, часто незважаючи на соціальне походження і статус, віросповідання, здобувати освіту у вищих навчальних закладах європейських країн.

Українські мислителі-гуманісти прагнули поставити свою діяльність на користь власному народові, полегшити його національне і соціальне буття. Важливе місце у їх вченнях посідає етична, суспільно-політична, культурно-просвітницька проблематика. З позиції теорії «природного права» та «суспільного

договору» вони розглядали питання держави, релігії, власності, людського суспільства. За розвитку буржуазних відносин вони зробили вагомий внесок у вчення про витоки держави із суспільного договору, стверджували, що королівська влада походить не від Бога, а від угоди між людьми.

Українські гуманісти одними з перших у європейській філософській думці заперечували божественне походження держави і влади, виступали проти підпорядкування світської влади церковній, втручання церкви в справи держави. Мислителі українського походження ставали відомими не тільки в культурному житті Речі Посполитої, а й далеко за її межами. Так, **Юрій Котермак-Дрогобич** (близько 1450–1494 рр.) навчався у Краківському і Болонському університетах – найбільших на той час гуманістичних центрах Європи. Він одержав ступінь доктора філософії та медицини у Болонському університеті, де пізніше викладав математику і астрономію. Крім того, у 1481–1482 рр. він обіймав там посаду ректора університету медиків та вільних митців. Повернувшись до Кракова, Ю. Котермак-Дрогобич викладав медицину й астрономію в Ягелонському університеті. У вітчизняній суспільно-політичній думці відомий тим, що опрацював політичний прогноз розвитку політичного і суспільного життя в Західній Європі на 1483 р.

Його праця «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії і медицини Болонського університету», яка була видана у Римі на початку 1483 р., за формою і змістом належить до астрономічних календарів, або прогностиків (на основі взаємного розташування небесних тіл та оцінки різних небесних явищ робилися передбачення (прогнози) про земні події). Це перша друкована книга українського автора, яка написана на високому літературному рівні. Книга складається з передмови і кількох розділів. Інтерес викликають другий і четвертий розділи. В розділі 2 «Про становище віри і сект» автор вказує, що «іудеї, християни управляються Меркурієм, турки піддані впливам Марса, араби користуються впливами Венери». Ю. Котермак-Дрогобич висловлюється за зміцнення сильної королівської влади, зверхність світської влади над церковною. Розділ 4 «Про становище імператора, королівств і славних міст» містить прогнози щодо справ імператора Священної Римської імперії Фрідріха III, короля Неаполя Ферранте і його сина князя Калабрії Альфонеса, ряду італійських міст та республік, а також деяких країн Європи.

Найяскравішою постаттю в українському гуманізмі був **Станіслав Оріховський–Роксолан** (1513–1566 рр.). Він народився в с. Оріховці Перемишлянської округи. Початкову освіту здобув у Перемишлі, згодом навчався в провідних університетах тогочасної Європи – Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському, вдосконалював свої знання у Римі, Венеції, Лейпцігу. Одним з наставників талановитого мислителя був видатний німецький реформатор Мартін Лютер. С. Оріховський був знайомий з багатьма своїми видатними сучасниками – Альбрехтом Дюрером, Лукасом Кранахом-старшим, Гаспарі Контаріні, кардиналом Коммедоні та ін. Після сімнадцяти років перебування за межами країни він повернувся на батьківщину, де брав участь в гуманістичному русі.

На жаль, більшість праць С. Оріховського є недоступною для широкого загалу українських читачів, оскільки більшість з них написані латинською та

почасти польською мовами і досі не перекладені і не перевидані в Україні. Однак, незважаючи на мову своїх праць, вчений завжди залишався патріотом свого народу.

Умовно творчість С. Оріховського можна поділити на два етапи: перший – приблизно до кінця 40-х років, другий – до кінця життя. На першому етапі творчості вченого помітний вплив ідей реформації, на другому – він займає процерковні позиції.

Найбільший інтерес для політичної теорії становлять твори «Політеа королівства польського на взірець аристотелівських політик» (1556), який залишився незакінченим, «Польські діалоги політичні» (1563), «Напучення королю польському Сигізмунду–Августу» (1548).

У них Оріховський подав своє бачення суті держави, форми управління, устрою та різних проблем політичної влади. Великого значення гуманіст надавав ідеям свободи, справедливого суспільного ладу. Основою виникнення держави, зазначав він, є залежна від умов життя воля людей і природжений інстинкт до суспільного життя. Держава, на думку мислителя, повинна мати ряд обов'язків щодо громадянина, серед яких є гарантія права і пожитку кожного індивіда. Але й останній має ще більші обов'язки перед державою: його діяльність повинна спрямовуватись на інтереси держави. Законові, що становить гарантію розвитку та існування держави, повинні підкорятися усі, навіть королі. Закон – це душа і розум вільного королівства, а король – лише мова, очі і вуха закону, і він завжди чинить так, як велить закон. Виступаючи ідеологом «шляхетської республіки», С. Оріховський не виступає проти короля, а хоче бачити в особі короля «філософа на троні»: мудрого, справедливого, мужнього і ласкавого, який дбав би про збереження добра усіх людей, а не тільки свого власного. Король є захисником закону в державі, що дозволяє суспільству уникнути тиранії. А влада тиранів, вважає вчений, ніде довгою ще не була.

Розглядаючи структуру організації влади, С. Оріховський, до певної міри, сформулював вихідні ідеї органічної концепції держави. Він уявляв Польщу як своєрідне коронне тіло, що складається з короля, королівської ради (сенату) і суспільства. Жилами цієї держави були право і привілеї її громадян.

В праці «Політеа королівства польського на взірець аристотелівських політик» вчений зазначає, що королівство Польське складається з простонароддя, Ради і Короля, вони між собою є рівними свободами, але не шляхетністю, однак всі вони разом складають суспільство польське, «коронне тіло», що пов'язане двома речами: правом і привілеями. У цьому суспільстві простонароддя є тілом, Рада – душею, Король – розумом. Всі вони взаємозалежні між собою: простонароддя є мертвим без Ради, Рада ж без Короля не діє, а Король без Ради не спроможний управляти і без простонароддя стає жалюгідним у своєму королівстві. В основі функціонування християнської держави повинно лежати дотримання права, бо те королівство буде взірцевим, в якому все взірцеве, корисне і правильне є для кожного водночас і правомірним.

С. Оріховський розробив низку порад королю щодо управління державою, вказуючи, що в основі функціонування християнської держави повинно бути дотримання права. Вільна держава (як ідеал державної організації), на думку мислителя, має базуватися на справедливому судочинстві, в основі якого повинно

лежати право, що базується на моралі. Закон у державі – це правові норми, що стоять на сторожі справедливості. Закон повинен бути неодмінним чинником державної організації і разом з етикою складати основу держави.

Звернення до питання ролі закону в формуванні відносин між громадянами держави підштовхнуло С. Оріховського до необхідності поставити питання про природне право. На його думку, природне право вище від людських законів, які за потреби можна змінити. Жити у злагоді з законами природи – це значить дбати про мир і спокій у державі. Основою природного права вважав власність, утримання від зазіхання на чужу власність, бо тоді в державі з'являться хитруни, зрада, чвари, насильства над слабшими. Душею держави є справедливість, яка полягає в тому, щоб кожний отримав те, що йому належить: спокій, свободу, можливість виконувати свою роль і призначення з істиною і вірою. Відсутність або свідоме порушення вказаного оцінювалося С. Оріховським як свідчення дикунства, варварства, деспотизму, що суперечать природному праву.

Дотримання природного права, згідно з концепцією мислителя, є основою нормального розвитку суспільства, забезпечення умов для гідного життя його членів. Однак реалізувати цей ідеал не можна без дотримання принципу загального блага, тобто блага народу, що виражався в патріотизмі, служінні державі, підкорення особистих інтересів громадян ідеї спільного блага.

С. Оріховський вперше в Східній Європі розробив так звану піраміду влади в Польщі і чітко займав позицію підпорядкування світської влади духовній. Починаючи з 1560 р., він почав гостро критикувати іновірців у Польщі, запропонував ідею православної і католицької унії.

В середні віки, в епоху феодалної роздробленості і панування релігійного світогляду існував конфесійний патріотизм, патріотизм окремого міста. І лише в добу Відродження, в період формування буржуазних відносин і зумовленого ними процесу виникнення націй з'являються патріотизм народу, нації, держави. Саме такий патріотизм був притаманний українським гуманістам. При найменшій нагоді вони наголошували, що є українцями (русинами) і пишалися цим. Так, у листі до італійського кардинала Коммедоні С. Оріховський докладно, з любов'ю розповідає про свою вітчизну і свій народ, зауважуючи, що Русь відстала від інших європейських народів у «науці і філософії» лише тому, що їй доводиться тривалий час боронитися від нападів іноземних загарбників. Навіть звертаючись до польського короля, гуманіст вважає за потрібне наголосити: «Я українець (русин), пишаюся цим і про це говорю прямо!»

Підсумовуючи, можна вказати, що погляди С. Оріховського на проблему сутності та походження держави, принципів організації влади стали певним етапом у розвитку політичної думки і знайшли свій розвиток у його ідейних спадкоємців. С. Оріховський у питанні побудови держави виявився попередником таких мислителів як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж. Боден. В Україні ці ідеї пізніше розвивали полемісти, діячі Києво-Могилянської академії.

Гострополемічна та культурно-освітня думки. На подальший розвиток української політичної думки значний вплив мала Брестська унія (1596), яка, хоча й мала релігійний характер, була укладена з мотивів швидше політичних й адміністративних, аніж релігійних. Вона, як і Люблінська унія, не давала ніяких надій на відновлення української державності та була спрямована на подальше

обмеження прав і свобод українського народу. Ця подія спонукала тогочасну політичну думку до гострополемічної (Василь Суразький, Іван Вишенський, Герасим і Мелетій Смотрицькі) і культурно-освітньої (Юрій Рогатинець, Кирило Ставровецький, Стефан і Лаврентій Зизанії та ін.) дій.

Серед найяскравіших представників гострополемічного крила політичної думки був **Іван Вишенський** (1560–1620). Народився він на Львівщині, освіту здобув у славнозвісній Острозькій академії. Найвідоміші праці: «Краткословна відповідь Петру Скарзі»(1579), «Послання єпископові»(1598). Іван Вишенський гостро критикував існуючий лад і, зокрема, Брестську унію. Водночас він висловлював свій суспільно-політичний ідеал, основу якого становили: вселюдське братерство і рівність, добровільна відмова від власності, соборність церкви, усунення несправедливості і гноблення, колективне управління, просвіта народу в ім'я національного відродження. Висунув концепцію соборності правління християнською церквою, засновану на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Вказував, що всі церкви рівні між собою, будують свої відносини і управляються соборно, а верховним владикою над ними є лише Христос. Соборноправність впливає з основоположних принципів організації церковного і суспільного життя громад ранніх християн. Вишенський прагнув довести, що лише дотримання принципу соборності забезпечить рівність усіх людей як у церковно-релігійному, так і в суспільно-політичному житті, усуне несправедливість, гноблення, визискування, тиранію та інше зло. Соборноправність І. Вишенського відкидає саму необхідність існування державного апарату для регулювання суспільного життя. Ідеал Вишенського – громадське самоуправління, громадянська колективність, яку він вбачав у діяльності українських братств. При цьому він вважає, що в основі такого способу регулювання міжлюдських відносин повинна лежати ліквідація майнової нерівності між членами суспільства. Допускається лише «мала» власність для підтримання земного існування за умови, що вона зароблена чесною працею. «Велику» власність, як породження жадібності і передумову прагнення до панування над іншими, мислитель засуджує. Насильство, деспотизм, тиранія походять від абсолютизації переваг світського життя, від жадоби багатства і необмеженої влади. Нагромаджуючи власні багатства, людина утверджує бідність інших. Бідність за своєю суттю породжує прагнення рівності. Одержавши владу від Бога, володар не може користуватися нею на свій розсуд. Влада надана не для того, щоб чинити насильство, а щоб утверджувати закон і справедливість.

Представники культурно-освітнього напрямку прагнули дати ґрунтовну освіту молоді, підготувати її до громадсько-політичного життя. Особливий авторитет мали на той час брати Стефан і Лаврентій Зизанії. Вони сповідували соціальну справедливість, свободу совісті, відокремлення церкви від держави, піднесення ролі особистості у суспільно-політичному житті.

Загалом, політичні погляди представників обох течій започатковують той загальнодемократичний напрям політичної думки, який упродовж кількох століть, аж до кінця XVIII ст., разом із боротьбою за національну свободу, покликаний був протистояти церковній теократії і автократії світської влади.

Формування ідеології українського козацтва. Конституція Пилипа Орлика. Наприкінці XVI ст. політичним центром українських земель знову стає

Київ, що пов'язано з утвердженням на території Східної України козацтва, яке поступово посіло чільне місце в українському суспільстві і довкола якого гуртувалися сили, спрямовані на відновлення української державності.

Новий етап у розвитку української політичної думки пов'язаний із діяльністю засновника Києво-Могилянської академії митрополита Петра Могили (1596–1647). Усвідомлюючи силу і впливовість католицизму, митрополит поставив собі за мету піднести серед населення авторитет православної віри, досягти її рівноправності з католицькою. Разом зі своїми однодумцями він доводив, що православна церква має свою давню історію і законне право на існування.

Багато уваги приділяв Могила і проблемам світської влади. Він, зокрема, створив у своїх працях образ «ідеального володаря», який мав бути непохитним у боротьбі проти ворогів Батьківщини і гуманним до своїх підданих. Мудрість володаря має виявлятися, на думку вченого, і в законотворчій діяльності. Він повинен не тільки створювати закони, а й сам бути взірцем їхнього виконання, дотримання певних моральних норм. Створюючи образ ідеального православного володаря, Петро Могила мав на увазі майбутню українську державу. І хоча його роздуми не набули чіткості, їхня спроможність у зв'язку із тогочасною національно-визвольною боротьбою українського народу не викликає сумніву.

1654 року, після виснажливої національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, гетьман Богдан Хмельницький зважився на військовий договір із Росією. Укладаючи його, він і не підозрював, що посприятиме тому, що Україна в майбутньому буде поглинута царською Росією, стане її колоніальним додатком. Однак і після Переяславської Ради боротьба за національну незалежність України не припиняється. Після смерті Б. Хмельницького гетьман Іван Виговський уклав Гадяцький договір з Польщею, згідно з яким (автором його статей був відомий вчений і громадсько-політичний діяч Юрій Немирич (1615–1659) Україна оголошувалася вільною країною, що поєднується з Польщею і Литовською державою під назвою Великого князівства Руського. Польща, Литва та Русь повинні були утворити рівноправний союз трьох держав під владою одного короля, обраного всіма трьома народами. У внутрішньому управлінні Україна зберігала автономію, могла мати свої палату депутатів, гетьмана, верховний трибунал, скарбницю, міністрів і чиновників, мову і військо.

Про небажання бути чиеюсь колонією свідчить і Конституція українського гетьмана Пилипа Орлика (1672–1742). Конституція ця починалась урочистою декларацією, що «Україна із обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування». Певною мірою вона ґрунтувалася на ідеї поділу законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Законодавча влада мала належати Раді, членами якої були полковники зі своєю старшиною, сотники, «генеральні радники від усіх полків та послы від низового Війська Запорозького». Рада повинна була збиратися тричі на рік – на Різдво Христове, Свято Великодня та Покрови, а також за рішенням гетьмана, якому належала виконавча влада. Суд також мав діяти незалежно, гетьман не повинен був сам карати або милувати. Це право належало Генеральному Суду, який виносив рішення «не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом».

Вона була перейнята ліберальним і демократичним духом, що ставить її в один ряд із найцікавішими пам'ятками політичної думки тогочасної Європи.

Суспільно-політичні погляди Григорія Сковороди. Найвищого звучання і небувалої філософської глибини ідеї національної свободи набувають у творчості Григорія Сковороди (1722–1794) – останнього великого мислителя Козацької доби, всесвітньо відомого філософа. Його погляди формувалися в умовах боротьби пригнічених мас проти поневолювачів, що вилилась у великі повстання українських селян під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти. Поступово Україна остаточно втрачає здобуте в боротьбі за незалежність і поглинається північним сусідом, скочується у прірву національного занепаду. Це, власне, й дає підстави вважати Григорія Сковороду з суспільно-політичного погляду характерним представником перехідного часу від епохи національного занепаду до нового етапу українського відродження – вже у тенетах Російської імперії.

Оцінюючи постать Григорія Сковороди, слід зауважити, що його ідея про можливість глибинного пізнання буття через людину має значення не лише у філософському, а й у політологічному сенсі. Український філософ, як відомо з відгуків його друзів і учнів, був людиною надзвичайною. «Мандрівний філософ», подібно до Сократа, повсюдно проповідував своє вчення про необхідність духовного народження людини, заглиблювався в усі дрібниці й перипетії особистісного й суспільного буття. Він прагнув допомогти особистості й суспільству усвідомити себе як активну (не деструктивну і не войовничу) творчу силу. Григорій Сковорода визнавав свободу, в тому числі й політичну, вищим благом людини. Все своє життя він мріяв про справедливе суспільство, шлях до якого лежить через просвіту і моральне вдосконалення людини, її сумлінну працю.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що всі названі автори – від Станіслава Оріховського до Григорія Сковороди – несли в свідомість українського народу зерна істинної європеїзації, дух і постулати виваженого, конституційного розуміння людської свободи. Основу їхньої освітянської, наукової, громадсько-політичної діяльності становили універсальні підвалини європейської цивілізації. Вони наполегливо і послідовно виводили українську політичну думку на шлях ідейно-світоглядного синтезу творчої спадщини Християнства, Античності й Просвітництва. І привносили в духовне життя українців такий політичний ідеал, за яким суспільне співжиття народу мало базуватися на конституційно-республіканських принципах і нормах, на рівності й дружбі, на справедливих законах, котрі давали б людям змогу чесно і продуктивно працювати так, щоб приносити користь і собі, і суспільству. Все це віщувало зародження українського лібералізму.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Дайте характеристику етапів розвитку ренесансного гуманізму в Україні.
2. Охарактеризуйте суспільно-політичні погляди С. Оріховського.
3. Розкрийте причини виникнення і основні напрями розвитку гострополемічної думки в Україні. Назвіть представників гострополемічної думки.
4. Сформулюйте суспільно-політичні погляди І. Вишенського.

5. Які центри формування національної свідомості виникали в Україні в XVI–XVIII ст.? Дайте загальну їх характеристику.

6. Розкрийте причини виникнення і основні етапи формування українського козацтва.

7. Сформулюйте суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди.

8. Чому Конституція П. Орлика була видатним досягненням політико-правової думки початку XVIII ст.?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Формування політичних ідей за умов українського культурно-національного Відродження.

2. Ю. Котермак-Дрогобич як представник української гуманістичної думки епохи європейського Відродження.

3. С. Оріховський та його погляди на проблеми побудови ідеальної держави.

4. Суспільно-політична проблематика в творах І. Вишенського.

5. Христофор Філалет як представник пізнього Відродження в Україні. Острозька школа.

6. Програмний зміст і суспільно-політична діяльність українських церковних братств та їх вплив на зростання національної свідомості українського народу.

7. Система суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди.

8. Києво-Могилянська академія та основні ідеї її представників.

9. П. Могила та його роль у виробленні ідеї незалежної держави.

10. Гадяцькі угоди як важливий етап у вітчизняному державотворчому процесі XVII ст.

11. Конституція П. Орлика та її політичне значення для української політико-правової думки.

Тема 4

Формування і утвердження українського лібералізму (кінець XVIII – середина XIX ст.)

План

1. *Перші паростки українського ліберального світогляду*
2. *Кирило-Мефодіївське товариство: Програма, Устав, політичні погляди його представників*
3. *Микола Костомаров: дослідження національного характеру українського народу*

Перші паростки українського ліберального світогляду. Упродовж майже 150 років – від кінця XVIII до початку XX ст. – український народ перебував під владою двох імперій: Російської та Австрійської, але це не могло спинити його духовного зростання. Уже з перших десятиліть XIX ст. на українських землях починає поширюватися ідейне волевиявлення і волелюбство – своєрідний український лібералізм. Міцніє суто українська народна традиція з її прагненням до індивідуальної свободи й рівноправності в суспільному житті. Водночас наростає боротьба проти великодержавної політики Російської імперії.

Народна традиція, репрезентантом і провідником якої від початку XIX ст. виступає прогресивна українська інтелігенція, слугувала серйозною підставою в боротьбі проти асиміляторських концепцій представників офіційної історіографії і суспільно-політичної думки. Тодішні захисники імперських порядків (як у Росії, так і в Австро-Угорщині) намагалися довести, що окремого українського народу ніколи не було й не існує, що він є лише плем'ям російського чи польського народів, не має своєї мови, духовних здобутків і самобутніх прикмет національного характеру.

Перші ознаки зародження ліберально-демократичних ідей в Україні знаходимо в історичних творах 20–40-х рр. XIX ст. Чільне місце серед них посідає «Історія Русів» – твір, написаний анонімним автором, що справив істотний вплив на формування в українському суспільстві ліберально-демократичних ідей. З появою «Історії Русів» та інших історичних творів, поширенням в Україні загальнодемократичних ідей процес культивування «стихийного» лібералізму на національному ґрунті поглиблювався, охоплюючи своїм впливом щораз більшу частину суспільства. На практиці це виявилось у постійних вимогах ліквідації кріпосництва, в гострій критиці національного гноблення українського народу з боку російського самодержавства.

Явищем соціально-політичного життя і суспільно-політичної думки першої половини XIX ст. постала спадщина великого українського народного поета, художника і самобутнього мислителя Тараса Шевченка (1814–1861). Надзвичайно здібний від природи, Шевченко увібрав і синтезував у своїй творчості надбання і сподівання української і російської інтелігенції, думки західноєвропейських мислителів, поєднавши їх із одвічними прагненнями українського народу до волі і самостійності.

У загальному плані найважливіші ідеї суспільно-політичного ідеалу Шевченка такі: несприйняття будь-яких форм деспотизму і поневолення народу; засудження системи імперського законодавства і судочинства, покликаних захищати інтереси панівних класів; заклик до боротьби за національне і соціальне

визволення; здійснення соціальної рівності, політичної свободи, що базуються на вселюдській справедливості; самоуправління народу й колегіальна форма реалізації влади; ліквідація національного гніту і утвердження державної самостійності українського народу; прагнення до утвердження рівноправності слов'янських народів, рівноправного і справедливого життя всіх людей на Землі.

За словами сучасного українського вченого В. Г. Антоненка, весь шлях Шевченка як поета й суспільно-політичного мислителя «... був шляхом постійного ствердження ідей соціального і національного визволення українського народу. Він твердо вірив, що настане час, коли Україна буде вільною. В умовах, коли народ України стогнав під страшним ярмом царського деспотизму, він з боєм запитував: «Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом?» І не сумнівався, що «діждемось таки колись!»

Кирило-Мефодіївське товариство: Програма, Устав, політичні погляди його представників. У січні 1846 р. в Україні виникла перша політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство, – очолена Миколою Костомаровим (1817–1885). До неї входили також Микола Гулак, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та інші представники інтелігенції. Програму товариства було викладено М. Костомаровим у праці «Книга Биття Українського Народу».

Цей оригінальний твір – один із найяскравіших документів української політичної думки ХІХ ст. Він є своєрідним маніфестом відродженого українства, декларацією прав української нації. Робота була написана в дусі романтизму і під впливом християнських цінностей, пронизана ідеєю месіанства, що передбачало визволення всіх слов'янських народів. У своїй праці Костомаров висловлює думки про необхідність верховенства закону, закликає до перебудови суспільства на засадах справедливості, рівності, братерства й свободи. Особливу увагу М. Костомаров приділяє національному питанню, пропонує оригінальну ідею його вирішення. У названому творі, як і в ряді інших праць, він виступив з ідеєю про необхідність утворення децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами. Всі слов'янські народи, на його думку, повинні «утворити слов'янську федерацію з демократичними інститутами, аналогічними тим, що є у Сполучених Штатах».

Доповнює програму «Устав» Кирило-Мефодіївського товариства, написаний Василем Білозерським (1825–1899). Головним завданням, сформульованим у цьому документі, було духовне і політичне об'єднання слов'ян, ліквідація кріпосництва, від чого, на думку автора, залежав подальший прогресивний розвиток економіки і культури слов'янських народів. В «Уставі» товариства було зафіксовано, що воно переслідує мирний шлях вирішення політичних проблем, а саме – здійснення морального впливу на певні класи.

Думку про реформістський шлях політичного розвитку суспільства поділяла більшість представників Кирило-Мефодіївського товариства. «Добре, – писав Пантелеймон Куліш, – коли заговорять язики інтелігенції. Але біда, коли дика сила демократизму викличе з пекла дику силу рабства». Вони виступали за еволюційну перебудову суспільства, національне визволення українського народу, релігійну віротерпимість. Головним засобом досягнення своїх цілей демократично настроєні члени товариства вважали пропаганду серед широких

верств народу з метою пробудження в ньому громадських почуттів. Ніяка мета, на їхню думку, не може виправдовувати нехристиянських методів, а тому помірковані представники товариства виключали можливість політичної революції і визвольної війни. Це були перші паростки українського ліберального світогляду.

Микола Костомаров: дослідження національного характеру українського народу. Істотним і вельми цікавим здобутком української думки тієї доби були дослідження, присвячені вивченню специфіки характеру українського народу. Йдеться насамперед про працю М. Костомарова «Две русские народности», що була опублікована у 1861 р. в журналі «Основа». Підкреслюючи особливу роль цієї праці, український дослідник В. Потульницький зазначає: «Костомаров подав майстерний нарис історичних умов, які витворили з близьких колись племен східнослов'янської групи дві цілком окремі й відмінні народності, що виступають тепер як два цілком окремих національних типи з різною вдачею, різною психологією, різним світоглядом і громадським ідеалом. З цього погляду особливо привертає увагу стаття «Две русские народности», яку М. Драгоманов влучно назвав азбукою українського націоналізму. Стаття ця справила велике враження і довгий час слугувала своєрідним арсеналом аргументів у суперечках українців і росіян із приводу історико-політичного тлумачення самобутності українського народу».

На підставі історичних, етнографічних, психологічних, релігійних даних і спостережень автор здійснив спробу науково обґрунтувати те найсуттєвіше, що виокремлювало національні відмінності російського і українського народів. При цьому вказується на дві основні причини, що вирішально вплинули на формування самобутнього характеру українців: 1) географічне становище України («перший привід відмінності»), або, кажучи сучасною мовою, особливість її геополітичного становища, завдяки якому вона весь час співіснувала з іншими народностями як «кордонна цивілізація»; 2) недостатня розвиненість, упродовж всієї історії, в Україні державно-правових інституцій і, як наслідок, державно-правових традицій, що було зумовлено бездержавним чи напівдержавним розвитком українського народу. Ці дві причини постійно впливали на формування самобутності українців. Яка ж специфіка, за Костомаровим, українського національного характеру? Якщо узагальнити все, що написано з цього приводу вченим у його публікації, то матимемо такі прикмети.

По-перше, для української ментальності властивий розвій особистого свавілля, прагнення до свободи при непевності (невизначеності) її форм – ця ознака характеру була «відмінною рисою південноруського суспільства, – як пише Костомаров, – починаючи з найдавніших часів дотепер». До цього приєднувалися: недостатня ясність мети, непостійність, поривчастість руху. За натурою «південнороси» не схильні до насильства. Але й для здійснення політики вони теж малопридатні: їм бракує холодного розрахунку, твердості у поступі до намічених цілей. Вони не привчені до опозиції. По-друге, «південнороси» з незапам'ятних часів звикли чути в себе чужу мову і не цураються чужоземців. Цей дух терпимості, відсутності національної зверхності перейшов пізніше в характер козаків. І залишився у народі донині, пише автор. По-третє, особливою рисою «південноруського племені» була «перевага особистої свободи». В

політичній сфері «південнороси» здатні були «створювати всередині себе добровільні компанії (товариства), які існували доти, доки в них була потреба». Ці товариства були міцні настільки, наскільки їхнє існування не заважало незмінному праву особистої свободи. «Общинна психологія», тобто підпорядкування особи владі общини, була, за Костомаровим, не властива для української народності.

Громада для українців – зовсім не те, що община для росіян. Громада – це добровільна сходка людей: хто хоче, той бере в ній участь, а хто не хоче, той і не бере. Так було в Запорозькій Січі: туди приходили, як і йшли звідти, за власного бажання, добровільно, відзначає вчений. За народними уявленнями, кожен член громади є сам собою незалежною особистістю, самобутнім власником. Він зобов'язаний громаді тільки тією мірою, якою тримаються зв'язки між її членами для взаємної безпеки всіх і вигоди кожного. «Малорос за своєю природою більш роботящий, ніж великорос, і завжди таким постає, як тільки бачить вільний вихід своїм діям». Духовний склад, ступінь почуття, його засоби чи склад розуму, спрямування волі, погляд на духовне і суспільне життя, все, що утворює норов і характер українського народу, – «є сокровенними, внутрішніми причинами, його особливостями, які дають життя і цілісність його тілу».

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте умови виникнення ліберально-демократичної течії в політичній думці України.

2. Обґрунтуйте думку, що «Історія Русів» – це перший прояв українського ліберального світогляду. Розкрийте значення цього твору для української політичної думки.

3. Визначте основні проблеми і питання програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.

4. Сформулюйте коло суспільно-політичних проблем у творчості Т. Шевченка.

5. Назвіть основні ідеї М. Костомарова і підтвердіть їх цитатами з його праць.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Проблема самовизначення українського народу в творі «Історія Русів».

2. Історія виникнення та ідеологічні засади діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.

3. Політична доктрина М. Костомарова.

4. Основні ідеї і погляди представників Кирило-Мефодіївського товариства (М. Гулак, О. Навроцький, П. Куліш, Г. Андрузький).

5. Т. Шевченко як представник «радикального крила» Кирило-Мефодіївського товариства.

Тема 5

Михайло Драгоманов – основоположник політичної науки в Україні

План

1. Михайло Драгоманов як політичний мислитель і громадський діяч
2. Особливості політичних поглядів М. Драгоманова
3. Основні ідеї політичної програми українського соціального мислителя
4. Значення творчості М. Драгоманова для сьогодення

Михайло Драгоманов як політичний мислитель і громадський діяч.

Творчість видатного українського мислителя і громадсько-політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841 –1895) припадає на другу половину ХІХ ст. Становлення його як вченого відбувалося в тісному зв'язку з його політичною публіцистикою, за яку він уже в 60-х роках опинився під поліцейським наглядом. Пошуки вирішення «українського» і «слов'янського» питань навели вченого на думку про необхідність глибокого вивчення західноєвропейської історичної і політичної науки та соціально-політичного становища слов'ян, які не мали своєї державності. Він захоплюється популярними на той час серед інтелігенції соціалістичними ідеями, але разом з тим переконується в «необхідності широкої постановки федерально-демократичного питання по всій Східній Європі», що, власне, і стає основою його політичних поглядів.

1871 р. університет надає М. Драгоманову відрядження за кордон, де він прожив три роки. Побувавши в Берліні, Празі, Відні, Гейдельберзі, Флоренції, Львові, попрацювавши в архівах багатьох європейських міст та прослухавши курси лекцій провідних європейських учених, він з головою заглибився як вчений і публіцист у бурхливе море тогочасних політичних перипетій. У статтях «Восточная политика Германии и обрусение» та «Евреи и поляки в Юго-Западном крае» він проводить ідею емансипації слов'ян шляхом об'єднання Німеччини, ліквідації панування Туреччини і абсолютизму в Росії. Водночас він першим розпочав процес пробудження суспільно-політичного життя в Галичині, а також встановлення інтелектуальних зв'язків між прогресивними діячами розрізаних земель України. М. Драгоманов звертав увагу на значну ідейно-політичну відсталість галичан від Європи. Своїми статтями у львівських газетах і журналах, листуванням із видатними представниками галицької суспільно-політичної думки М. Павликом, І. Франком, О. Терлецьким та іншими він сприяв формуванню революційно-демократичної течії в суспільно-політичному русі Галичини.

Після трирічного перебування за кордоном М. Драгоманов особливо гостро помічав відсталість українофілів від європейських наукових і політичних ідей, відсутність знання іноземних мов та праць провідних західних вчених і водночас – рідкісну національну амбітність. Розходження в поглядах з колишніми однодумцями і логіка політичних подій привели його в табір народників, з якими Драгоманова єднало переконання в необхідності знищення абсолютистсько-монархічного ладу в Росії. Однак поряд з об'єднавчими чинниками були й ті, що роз'єднували Драгоманова з народниками. Перш за все – принципи європейського конституціоналізму, які сповідував вчений і котрі для народників були лайливими словами, оскільки не вписувались у «особливий, російський общинно-соціалістичний шлях розвитку».

Розквіт народництва став водночас і причиною натиску реакції, кампанії імперських властей проти українського відродження. До дна випивши гірку чашу доносів, переслідувань, цілеспрямованих перекручень своїх ідей, М. Драгоманов, зрештою, вимушений був виїхати за кордон, стати політичним емігрантом. У Женеві він бере участь у створенні громадсько-політичного збірника «Громада», головна його мета – перенесення європейського політичного досвіду в Україну. Наприкінці 70-х років, які стали часом найвищого злету М. Драгоманова як політичного мислителя, він створює серію блискучих статей: «Шевченко, українофіли й соціалізм», «Чиста мета потребує чистих засобів», «Турки внутрішні і турки зовнішні», «Внутрішнє рабство і війна за звільнення» та ін.

У 80-і роки Драгоманов стає співробітником і редактором газети «Вольное слово», покладає надії на легальний земський рух, на пошуки можливих варіантів реформаторських, а не революційно-терористичних, шляхів суспільно-політичного розвитку Російської імперії. У 1882–1883 рр. він публікує у «Вольном слове» серію статей, назви яких промовляють самі за себе: «Об иллюзиях конспираторов и революционеров», «Нечто о чистоте средств», «Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление», «Мирный и умеренный элемент в русском социально-революционном движении» та інші, в яких захищаються моральні принципи політичної боротьби, різко засуджується терористично-революційний народницький шлях реорганізації суспільства.

В ці роки політична думка Драгоманова знаходить концентрований вираз у конституційному проекті «Вольный Союз – Вільна Спілка». У ньому під впливом європейського лібералізму вчений виробив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. Досягнення цього ідеалу Драгоманов вбачав на шляхах утвердження федералізму з максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей. Першим серед мислителів тодішньої Російської імперії він звертає увагу на необхідність поєднання функцій адміністрації з діяльністю виборних органів самоврядування, розглядаючи це як одну з найефективніших форм державного управління. Через таке поєднання, на його думку, можна було створити передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та визволення українського народу.

Останні роки (1889–1895) М. Драгоманов прожив у Софії, куди його було запрошено на посаду професора загальної історії історико-філологічного факультету щойно створеної Вищої школи, яка пізніше трансформувалася в університет. Там учений написав одну з найкращих своїх праць «Чудацькі думки про українську національну справу». У ній він гостро критикує політичну нетерпимість українських націонал-демократів і висуває ідею спільної боротьби українців і росіян проти політико-адміністративної системи, за свободу і децентралізацію.

Першою відзнакою і водночас підсумком 30-річної громадсько-політичної і літературно-наукової діяльності вченого стало святкування його ювілею, організоване учнями і друзями наприкінці 1894 р. у Львові. Виступаючи на цьому святі, що зібрало понад 600 делегатів з різних країн, М. Драгоманов образно порівнює своє життя останніх років із вибухом світла в лампаді перед тим, як їй згаснути. Ці слова, на превеликий жаль, виявилися пророчими. 20 червня 1895 р.

Михайло Петрович Драгоманов пішов із життя, обезсмертивши своє ім'я глибокими політичними ідеями й передбаченнями, бажанням вивести український народ на широку дорогу європейської цивілізації. Характерно, що вже на ювілеї його заслужено назвали «одним з найвизначніших мислителів нашого часу».

Особливості політичних поглядів М. Драгоманова. Політичні погляди і програма М. Драгоманова сформувалися завдяки двом основним джерелам. Першим із них була федералістична тенденція в суспільно-політичному розвитку України, котра з'являється в 40-х рр. XIX ст. як зворотна реакція, спрямована проти централістичного, унітарного підходу в самодержавній політиці царської Росії. Представники заснованої М. Костомаровим федералістської школи розуміли федералізм як можливість усунення самодержавства і вирішення національного питання шляхом об'єднання всіх слов'янських земель у федеративний союз та досягнення таким чином демократії і свободи – віковічних суспільно-політичних прагнень українського народу.

Ідеї федералістської школи, особливо Миколи Костомарова, за словами М. Драгоманова, «дужого діяча демократично-федерального напрямку», у працях якого «подавалась думка про демократію і федерацію з пошаною всякого народнього індивідууму», справили неабиякий вплив на майбутнього вченого ще в студентські часи. Його первісні федералістські погляди сформувались у колі «Київської Громади» – народницької організації київської інтелігенції, що виникла на початку 60-х років. Будучи одним із головних її ідеологів, Драгоманов чітко визначив основні напрями і засади діяльності Громади: «в культурі – раціоналізм, в політиці – федералізм, в соціальних питаннях – демократизм».

На відміну від своїх попередників, він, захопившись федералізмом, розумів його значно глибше, ніж як форму державно-територіального устрою, намагався надати йому не лише національного, а перш за все соціально-політичного характеру. Федералізм у його творчості, вперше в історії української політичної думки, розглядається з політологічного погляду – як принцип зв'язку частин і цілого в територіально-політичному устрої держави і як політико-правова ідея досягнення компромісу між загальнодержавними і місцевими інтересами. Це – перша особливість політичних поглядів М. Драгоманова.

Другою особливістю є науковий, системний підхід до політики, що з'являється пізніше в його творчості – після від'їзду за кордон – як наслідок тісного знайомства з іншим джерелом своїх політичних поглядів – з європейською наукою, конституційними проектами та суспільно-політичною практикою їхнього втілення на теренах західних держав. Перебуваючи за кордоном, вчений заглиблюється у вивчення тогочасних передових ідей, серед яких на чільному місці були: ідеї класичного лібералізму з його політичними вимогами правової рівності, свободи і гідності людини; еволюціонізму та конституціоналізму видатного англійського мислителя Д. Мілля; захисту індивідуальності від посягань держави та демократизації адміністративно-державного апарату французького соціаліста Ж. Прудона; принцип національного самовизначення («скільки народів – стільки держав») швейцарського вченого Ш. Блюнчлі та ін. Доповнивши цими ідеями свої політичні погляди, М. Драгоманов, на відміну від інших українських вчених, які, за його словами, «тільки збирають матеріали, а не творять системи», першим в історії політико-правової думки Росії

і України підійшов до федералізму з практично-політичних позицій, з чіткістю і категоричністю поставив питання про створення розгалуженої системи місцевого самоврядування за принципом «самостійність місць» стосовно центру.

Запропонована М. Драгомановим система політичного реформування суспільства найповніше викладена і обґрунтована ним у творах «Историческая Польша и великорусская демократия» і конституційному проекті «Вольный Союз – Вільна Спілка: Опыт украинской политико-социальной программы». В цих працях він спирається на позитивний досвід людської історії і демократичні досягнення тогочасних народів. Вони, по-суті, становлять першу в Російській імперії послідовну програму конституційного характеру на принципах широкого і послідовного демократизму й на засадах федералізму і народного самоврядування.

І хоч система суспільно-політичного реформування з практично-політичних міркувань пропонувалася для всієї Російської імперії, М. Драгоманов чітко окреслив коло проблем і основних принципів створення майбутньої вітчизняної моделі суспільно-політичного впорядкування України. Він, за словами Богдана Кістяківського, став першим «послідовним конституціоналістом» у межах Російської імперії і як європеєць використав усі тогочасні надбання західної цивілізації з надією на майбутнє, виходячи з глибинних внутрішніх потреб свого народу.

Основні ідеї політичної програми українського соціального мислителя.

Ідея перша: Використання конституціоналізму як універсального способу досягнення політичної свободи. Але одразу слід зауважити, що М. Драгоманов лише блискуче трансформував ідеї політичної свободи, що сформувались у Західній Європі ще у XVII–XVIII ст. Однак українського політичного мислителя справедливо вважають творцем своєрідної конституційної теорії, проповідником необхідності збагачення політики і права в тодішній Російській імперії цінностями світового конституціоналізму.

Вже у 60-х–70-х роках, коли це було досить небезпечно, він відкрито виступав з ідеями утворення республіки, конституційної монархії. А вже коли доля закинула його в еміграцію, Драгоманов на весь голос заговорив про необхідність конституціоналізму і політичної свободи. Досконало вивчивши політичну історію Швейцарії, Нідерландів, Шотландії, Англії, США, він створює видатний документ – конституційний проект «Вольный Союз – Вільна Спілка», який високо оцінив, наприклад, всесвітньо відомий гейдельберзький професор Макс Вебер.

Оригінальність драгомановського тлумачення конституціоналізму полягає, по-перше, в доповненні його поняттям «політична свобода», яку він розумів широко і всебічно. Політичну свободу він сприймав і як співпрацю суспільства й особистості, що реалізується через народне представництво в центрі й самоврядування на місцях, і як загальнодемократичні свободи для особистості, такі як свобода слова, совісті, національності та ін.; сукупність особистих прав, невідчужуваних ні для кого, навіть для волевиявлення народу; і, нарешті, як істинне народовладдя, що розвивається в середовищі самого народу. І друга важлива особливість конституціоналізму М. Драгоманова: вона, як справедливо зауважує сучасний український правознавець О. Скакун, полягає в тому, що

політична свобода в його розумінні має значення лише тоді, коли передбачає свободу особистості як необхідну умову поваги й гідності людини, можливу лише в конституційно-правових державах.

Ідея друга: Політична децентралізація й широке місцеве самоврядування як спосіб подолання конфлікту між державою і суспільством. На противагу централізації, за якої державне управління здійснюється лише зверху по вертикалі, М. Драгоманов запропонував децентралізаційну модель. Місцеве самоврядування, на думку вченого, є найкращим способом подолання «динамітно-анархічної епідемії», тобто «тероризму, якобінства і революціонізму». На прикладах із політичного життя європейських держав він доводив, що «динамітно-анархічна епідемія» поширюється, найперше, в країнах, де відсутній правовий порядок і самоврядування, що приводом до різного роду безладдя і заворушень стає не свобода, як вважали тоді в урядових і наукових колах Росії та деяких інших держав, а її обмеження. Так, осередками «динамічної зарази» він вважав Ірландію і Росію. Рецептами проти неї мали бути, на його думку, не поліцейські репресії, які лиш посилювали «заразу», а виважені реформи: як негативний, так і позитивний досвід усіх країн засвідчує, що тільки свобода і самоврядування можуть бути твердою гарантією послідовного розвитку демократичної політики.

Для встановлення справжньої політичної свободи, вважав учений, недостатньо лише замінити один тип правління на інший. Він далекоглядно попереджав, що російським соціалістам не слід тішити себе надією, що з поваленням самодержавства в Росії зникне політична несвобода. Гарантією політичної свободи може бути лише одночасне послаблення централізованої державної влади, ліквідація самодержавного бюрократичного апарату, запровадження прав особи і самоврядування громад і областей, а не заміна центральних державних установ (царських) парламентськими, хоча б навіть і республіканськими. Драгоманов протиставляв централізму громадсько-територіальне самоуправління «знизу–вгору», наділяючи широкими повноваженнями сільські сходи, повітові і обласні представницькі зібрання. Основою ж федеративної держави мають стати самоврядні обласні об'єднання, які опікуються всіма справами в межах своєї території. Водночас обласні об'єднання повинні бути часткою спільної волі всього федеративного союзу, створюючи таким чином і гарантуючи цілісність державного утворення.

Визначаючи компетенцію основних одиниць місцевого самоврядування, М. Драгоманов найприроднішими з них вважав повіти, оскільки вони найменші за обсягом. І тому, за умови виборності адміністрації і поліції, необхідно саме їх взяти за основу розвитку місцевого самоврядування. Губернські ж установи мають бути організовані так, щоб «лише доповнювали діяльність повітових, а не були над ними начальницькою інстанцією». Основним завданням губернатора, який на рівні земель має очолювати місцеву адміністрацію, повинне стати здійснення загальнодержавних законів і політики вищих органів влади з правом відмінити рішення місцевих органів, які суперечать конституції і законам держави.

На початку 80-х років Драгоманов обґрунтовує не лише адміністративну, а й ширшу – політичну децентралізацію з правом обласних автономій самостійно

вирішувати питання законодавства, суду, управління, культури. Вказані функції покладаються на представницьке зібрання, обласну думу і призначену нею обласну управу. Федеративній же владі, зосередженій у Державній і Союзній думах, не дозволяється збільшувати обсяг своєї компетенції за власним бажанням, оскільки тоді втрачаються федеративні зв'язки і держава перетворюється на унітарну. Основоположним у розмежуванні і збалансуванні місцевого самоврядування має стати принцип, згідно з яким вирішення усіх справ на підлеглий місцевому органу території належить лише його установам. І якщо на рівні центральних органів влади Драгоманов передбачав розмежування законодавчих і виконавчих функцій, то у місцевих виборних органах вбачав не тільки органи місцевого самоуправління, а й здійснення влади. Поділ влади за зразком центральної, на його думку, має бути лише на обласному рівні. Вирішення ж спірних питань між органами центрального уряду і місцевого самоврядування, у разі їхнього виникнення, є виключною прерогативою судових органів.

Ідея третя: Ведення національно-визвольної боротьби лише мирними політичними і просвітницькими засобами. Цю проблему М. Драгоманов прагнув вирішити через створення федерації, але не національної, а на політичній основі. На прикладах із громадсько-політичного життя Швейцарії мислитель доводить, що націоналізм – не головне у житті людини. «Приклад Швейцарії, – зауважує вчений, – засвідчує, що при свободі навіть славнозвісна єдність національності ні для чого не потрібна і дає підстави гадати, що нащадки наші знайдуть боротьбу за національність і національну державу такими ж дурницями, як ми вже вважаємо дурницями клопоти 16–17 століття про державну релігійну єдність».

На думку М. Драгоманова, забезпечення особистих прав та запровадження місцевого самоврядування є найліпшою гарантією прав національних, котрі, власне, є не що інше як права особисті. Найприроднішим способом вирішення національних проблем у межах багатонаціональної держави є співвідношення самоврядних структур із «національними басейнами», особливо якщо вони не перевершують розмірів територіальних одиниць місцевого самоврядування. Фундаментом для забезпечення недоторканності національностей і їхнього вільного розвитку має стати, перш за все, широта особистих прав, свобода асоціацій і особливо права громад і повітів на горизонтальні зв'язки, що не лише дасть змогу представникам однієї нації вільно спілкуватись, а й виробити форми солідарності, міжнаціонального порозуміння в межах кожної адміністративної одиниці і між окремими землями, подібно до швейцарських, де національна рівноправність гарантована недоторканністю особистих прав у всій федерації і общинних у кожному кантоні.

Цікавими і актуальними є думки мислителя стосовно шляхів досягнення волі для українського народу. За прагненнями українського народу до волі, пише він, не слід забувати й про інші народи. Такі громади, як волоські, болгарські, сербські, московські, польські, німецькі та інші, що живуть в Україні, «мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями». Лише за цієї умови народності, що населяють Україну, будуть ланками, які зв'язуватимуть український народ із народами сусідніми. І особливо цікавими з погляду сьогодення є його думки стосовно відродження і поширення української мови на

теренах наукових і освітянських. Серед них на особливу увагу заслуговують: 1) думка про те, що, оскільки обов'язкове запровадження української мови пов'язане з великими труднощами, її введення має бути поетапним, поступовим («віддане природній течії життя»); 2) надання повної свободи щодо ширшого розвитку української та інших місцевих мов, викладання українською мовою у середніх і вищих навчальних закладах; 3) запровадження в усіх середніх і вищих навчальних закладах особливих кафедр для місцевих мов, відкриття при цих кафедрах курсів для розвитку української та інших місцевих мов; 4) контроль місцевих органів за поступовим розвитком ступеня широти обов'язкового вжитку тієї чи іншої мови; 5) питання вибору мови для зносин між собою різноманітних установ повністю віддати на відкуп «канцеляристам».

У праці «Швейцарська спілка» М. Драгоманов звертає увагу ще на одну характерну особливість мовної політики, вирішеної у Швейцарії завдяки федералізму. Він вказує на те, що в цій країні, де проживає людність німецько-, французько- та італійськомовна, мовну проблему вирішено на двох рівнях. На рівні федеральної влади із фіксацією в конституції положення про те, що «найголовніші мови в спілці: німецька, французька й італійська мають рівне право», та його практичним втіленням, що виражається в діях федерального уряду, який утримує урядовців, котрі знають усі три мови. І на рівні кантону, де в школах вчать дітей такою мовою, якою в кантоні говорять, або за бажанням. «Через се у Швейцарії, – пише М. Драгоманов, – нема суперечок між людьми різних народів чи мов, і хоч навколо Швейцарії лежать великі держави: німецька, французька й італіянська, та швейцарці різних мов не думають приставати до тих держав, а тримаються своєї спілки й дивляться на неї як на свою спільну батьківщину». Наведені роздуми вченого можуть сприяти як нинішньому безболісному відродженню української мови і мов національних меншин в Україні, так і вирішенню проблем сучасного російськомовного населення України (і в інших державах колишнього СРСР).

Величезного політичного значення М. Драгоманов надавав питанню просвіти населення, яке він ставить нарівні з наданням людям рівних прав у державі. За умови поєднання цих двох чинників, від самих людей, на думку вченого, залежатиме зміна всіх громадських порядків. Інакше, вважає Драгоманов, навіть визначені права не всі можуть використати через нерівність в освіті.

Значення творчості М. Драгоманова для сьогодення. Драгоманов першим серед українських учених і громадсько-політичних діячів поставив національну свободу в безпосередню залежність від політичної свободи і рівня освіченості людей. Вирішення національного питання Драгоманов уявляв за формулою: «Космополітизм у цілях, націоналізм у формах і способах». Такий підхід часто зустрічав повне нерозуміння навіть з боку найближчих його товаришів по боротьбі за українську національну справу. Не кажучи вже про інших опонентів. Українські націоналісти звинувачували його в космополітизмі, москвофільстві і обрусительстві; російські радикали й революціонери, ображені гострою критикою їхнього централізму («Историческая Польша и великорусская демократия»), вбачали в ньому українського націоналіста. Заперечуючи своїм нападникам, Драгоманов у статті «Чудацькі думки про українську національну справу» писав: «я ж справді завше хотів побачити об'єднання освічених, добрих і чесних людей в

нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей і завше боровся проти всякого роз'єднання, котре вносять між тих людей неволя, нещасття й сліпе самолюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються вбранням народолобства».

Попри те, що Драгоманов був першим провідником конституціоналізму, демократії і свободи, він також був одним із небагатьох захисників здійснення цих великих начал еволюційним шляхом. Урядові системи, писав Драгоманов, не можуть рухатися вперед з такою ж легкістю, як поштові коні. Лише поступово з однієї системи може органічно вирости інша. Ідея революційної перебудови суспільства була для нього чужою, оскільки в центрі його політичного світогляду перебувало не політичне життя суспільства, а щасття й добробут народу, що можливе за умов загальної освіченості, високого рівня культури народних мас. Недаремно у своїх політичних творах він намагався не тільки ознайомити Європу з українським національним питанням, а й привнести європейськість в українську суспільно-політичну думку, піднести українське національне життя в Російській і Австрійській імперіях до рівня Європи.

Неперехідне значення творчості Михайла Драгоманова, з погляду сьогодення, полягає в тому, що він першим серед вітчизняних мислителів заклав підвалини політичної науки в Україні, вперше розробив не абстрактну, а конкретну (й на досить високому рівні) програму політичного реформування Росії з міцною гарантією свободи для України, яка могла б слугувати «стартовим полем» для досягнення її остаточної політичної незалежності. Він знайшов у політиці «розумну середину» між національним і загальнолюдським началами і шлях до її забезпечення через конституціоналізм, політичну свободу, права людини й національне самовизначення. Звідси творчість М. Драгоманова є цінною для нас і як історична пам'ятка, і як живі уроки політичної правди для сьогодення і для майбутнього.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте громадсько-політичну діяльність М. Драгоманова.
2. Проаналізуйте основні ідеї політичної програми українського соціального мислителя.
3. Розкрийте поняття «громадівський соціалізм».
4. Розкрийте системний підхід до політики в поглядах М. Драгоманова.
5. Визначте роль і внесок М. Драгоманова у розвиток ліберально-демократичного напрямку в українській політичній науці.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Соціально-політичний ідеал у творчості М. Драгоманова.
2. Проблема федералізму у трактуванні М. Драгоманова.
3. Позиції М. Драгоманова щодо націоналізму як ідеї та політичного руху.
4. Основні ідеї конституційного проекту М. Драгоманова «Вольный Союз – Вільна Спілка».
5. Проблема політичних прав і свобод громадян у творчості М. Драгоманова.

Тема 6

Розвиток суспільно-політичних ідей на західноукраїнських землях (О. Терлецький, І. Франко, А. Шептицький)

План

1. Пробудження галичан. Політико-правові погляди Остапа Терлецького
2. Еволюція суспільно-політичних поглядів Івана Франка
3. Духовно-політичні заповіді митрополита Андрія Шептицького

Пробудження галичан. Політико-правові погляди Остапа Терлецького.

Західноукраїнські землі наприкінці XVIII ст. опинилися під Австрійською монархією. На відміну від східноукраїнських земель, суспільно-політична думка тут розвивалася мляво, а якщо й розвивалась, то завдяки духовенству. З приводу цього відомий український громадсько-політичний діяч Ю. Охримович писав: «Крім селянства, що зберегло свою національність, та шляхти і міщанства, що рідну національність назавжди покинули, було ще духовенство, якому довелося в історії громадської думки Австрійської України відіграти першорядну роль, бодай до того часу, доки не народилася світська інтелігенція, що перейняла з рук духовенства кермо громадського життя аж з кінцем XIX ст.». Насправді, всі найбільш відомі громадсько-політичні діячі, мислителі першої половини XIX ст., навіть такі відомі, як Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич чи Яків Головацький, були богословами або ж представниками духовенства. Чим пояснити занепад у Галичині світської суспільно-політичної думки?

Причини цього чітко сформулював в своїй статті «Становище Русинів у Галичині» (1846 р.) Яків Головацький: «Передусім, – зазначає він, – бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру й органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до Батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований і пригноблений, ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денационалізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі в цьому сні». «Сонне» західноукраїнське суспільно-політичне життя першим почав пробуджувати Михайло Драгоманов. Саме під його впливом сформувалися політичні погляди цілої плеяди значних західноукраїнських мислителів і громадсько-політичних діячів, таких як М. Павлик, О. Терлецький, М. Бучинський, В. Навроцький та ін.

Одним із найбільш яскравих сподвижників М. Драгоманова був талановитий публіцист і вчений, правознавець Остап Терлецький (1850–1902). Його правові і політичні погляди формувалися під впливом співпраці з Драгомановим у науково-просвітницькому товаристві «Січ». Визначаючи державно-правові перспективи розвитку Галичини, О. Терлецький розглядав право як унікальний регулятор суспільно-політичного життя. І в цьому – безсумнівний гуманізм його вчення. Не зовнішня сила, властива обом великим імперіям – Російській і Австро-Угорській, – може, на думку О. Терлецького, бути запорукою справжньої державної могутності, а лише внутрішній розвиток правосвідомості людей, власної державно-правової системи в інтересах свого народу. Характеризуючи державні реформи Іосифа II – доволі освіченого австрійського монарха, – Терлецький вказує, що навіть найкращі закони залишаться «паперовими», якщо не буде забезпечене їхнє втілення у життя за допомогою політичних засобів. Важливим

чинником політико-правового розвитку держави має бути також ясність мети і спрямування політико-правової реформи, чого якраз і бракувало указам Іосифа II.

Політичний ідеал Терлецького близький до федералізму Драгоманова. Він обґрунтовував його, виходячи з «громадівської» демократії, економічною основою якої мала стати власність громади на знаряддя праці і засоби виробництва. Важливо підкреслити, що вчений не захоплювався популярними тоді революційними ідеями. Особливу увагу він приділяв легальним способам боротьби за демократичні свободи і поліпшення умов життя українського населення, «в межах закону досягти економічного добробуту і незалежності».

Специфіка поглядів О. Терлецького полягала також у тому, що соціально-політичне визволення трудящих ставилося вище за національне питання, а відтак і вирішення національного питання. Свій політичний ідеал правознавець обґрунтовував, спираючись на ідею єдності всього українського народу, на прагнення галицької спільноти до возз'єднання зі східноукраїнською. Терлецький, зрештою, доходить важливого політичного висновку: подібне возз'єднання може стати реальністю лише тоді, коли суспільно-політичний і національно-визвольний рух у Галичині і в Східній Україні зіллються в єдине річище.

Еволюція суспільно-політичних поглядів Івана Франка. Під впливом М. Драгоманова сформувалися також самобутні політичні погляди великого західноукраїнського письменника, поета, публіциста і громадсько-політичного діяча Івана Франка (1856–1916). Що стосується спадщини і постаті цього мислителя, то за радянських часів усталилася тенденція тлумачити її в руслі так званої революційно-демократичної течії української суспільно-політичної думки. Остання ж, як правило, поєднувалась із російською революційною «демократією», внаслідок чого Івана Франка завжди ставили в один ряд з органічно чужими йому «предтечами російської соціал-демократії» (вислів Ульянова-Леніна) типу М. Чернишевського чи Д. Писарева, споріднювали його з абсолютно ворожими йому персонажами ткачовсько-нечаєвсько-більшовицького типу. Названа тенденція вкорінилась настільки, що й дотепер деякі українські вчені, не замислюючись, зараховують І. Франка до «революційно-демократичного крила», спрощуючи тим самим до примітиву спадщину визначного політичного мислителя.

Щоб позбутися подібного поверхового й тенденційного погляду на політичну спадщину Івана Франка, простежимо за еволюцією його ідей у двох, найважливіших з погляду політології, напрямках. Перший окреслює зміну його ідейних орієнтирів – від захоплення революційним марксизмом до його критичного переосмислення. Стосовно цього слід зауважити, що мислитель став на шлях критичного ставлення до марксизму одним із перших і навіть у деяких творах піддав нищівній критиці.

Революціонізм Франка, на якому колись акцентувалася надмірна увага, був наслідком його імпульсивності як майстра художнього слова, як особистості з надзвичайно загостреним вболіванням за неможливі верстви українського населення, насамперед за селянство. Пристрасний патріот українського народу інколи – особливо в часи посилення репресій і тиску на народні маси – не стримується і пропонує застосувати радикальні заходи, «не оступатись навіть перед суспільною революцією, коли іншого виходу не буде». І все ж розум у

нього частіше брав верх над емоціями. Звідси й фундаментальна ідейно-політична позиція І. Франка: досягнення суспільно-політичного ідеалу не через революції, а «без насильних і кривавих потрясінь» («Мислі о еволюції в історії людськості»).

Промовистий факт. Визнаючи всесвітньо-історичну роль Великої французької революції, Франко різко засуджував яacobinський терор, котрий означав, на його думку, не тільки відхід від принципів Декларації прав людини і громадянина 1789 р., а й вступ революції у стадію самозаперечення. В творчості Франка, поряд з любов'ю до простого люду, неодноразово зустрічається й усвідомлення небезпеки неконтрольованої стихії мас. Саме тому він значне місце відводить інтелігенції, котра покликана, на його думку, повести за собою народ, «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здатний до самостійного культурного й політичного життя», і котра здатна більше ніж простий люд до засвоєння «загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна наука і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися».

Критикуючи марксистську матеріалістичну позицію щодо абсолютизації ролі продуктивних сил і виробничих відносин, письменник вважає її «фаталістичною», відносить до категорії таких самих забобонів, «як віра в відьми». Звертаючи свій погляд до соціалізму, він розуміє його не як ідеал (у дусі тогочасних соціал-демократів), з яким має узгоджуватися суспільна практика, а як реальний рух суспільства. У статті «До історії соціалістичного руху» він пише, зокрема, що створена російськими соціал-демократами програма державного соціалізму «аж надто пахне державним деспотизмом та уніформізмом». Втілення в життя догматичної ідеї соціалізму, пророче зауважує публіцист, неодмінно обернеться «великою гальмою розвою або джерелом нових революцій», стане «тріумфом нової бюрократії над суспільністю».

Його власний підхід спирається на позакласові, загальнолюдські цінності і ґрунтується на широкому самоуправлінні громад, повітів і країв у драгомановському розумінні. Це наслідок ставлення І. Франка до особистості, яку він поціновує вище за державні інтереси. У статті «Що таке поступ?» автор звертає увагу на надзвичайну небезпечність так званої «народної держави» у марксистському розумінні. На його думку, «всеможна сила держави налягала б страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка». У такій державі, де особистість поступається перед інтересами держави, щезнуть «власна воля і власна думка» кожного індивіда, виховання людини перетвориться на «духовну муштру» й сама «народна держава», врешті-решт, стане «величезною народною тюрмою».

Характерно, що досить скептично ставився Франко й до «Маніфесту комуністичної партії» Маркса і Енгельса, з якого, за його словами, «соціалізм виступив відразу готовий». Для сучасного і нових поколінь, зазначає мислитель, важливо розбити легенду «про месіянство й непомильність» авторів маніфесту, розвіяти міф про «нове євангеліє робочому народові всього світу». І буде набагато краще, продовжує він, «коли всі віруючі й невіруючі в нову релігію почнуть на її творців глядіти як на людей даного часу й оточення, що черпали свої ідеї з того оточення й переробляли їх, відповідно до складу свого ума, для людей свого часу». Такий погляд, сподівається І. Франко, «вменшить у вірних і в невірних

партійну заїдлість і фанатизм, улекшить порозуміне, а через се й працю для осягнення великого ідеалу – соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття».

Другий напрямок розвитку суспільно-політичних поглядів І. Франка пов'язаний з еволюцією від інтернаціоналізму, що перегукувався зі вселюдським демократизмом, до національного патріотизму і демократії. Первісне ставлення І. Франка до інтернаціоналізму, як і до марксизму взагалі, сформувалось у молоді роки. Слід сказати, що це ставлення спершу було близьким до марксистського розуміння поняття «пролетарського інтернаціоналізму». Однак поступово, в міру знайомства з теорією і особливо практично-політичним втіленням марксизму в діяльності політичних партій і соціал-демократичних рухів різних країн, Франко доходить зовсім протилежних висновків. З часом письменник, скажімо, усвідомив, що пролетаріат не може бути всесвітньою силою революційних перетворень, оскільки ідеї його інтернаціональної єдності суперечить марксистська ідея диктатури пролетаріату як найважливішого способу соціалістичних перетворень.

У серії статей, на прикладах політичного життя Галичини, публіцист показує безглуздість гасла пролетарської солідарності. Зокрема, у статті «Пост зради» він наголошує, що проти українців виступає не лише польська провідна верства, а й усі верстви польської нації, в тому числі й пролетарські. У статті «І ми в Європі», в оповіданні «Чиста раса» та інших творах Франко різко засуджує переслідування українців, спроби видати їх за «нижчу расу», приречену на вимирання, й нездатну досягти рівня цивілізованих народів. Ще більшій критиці Франко піддає марксизм, що поширювався в Росії, за його недооцінку значення національного питання. На його погляд, небезпека денационалізованого пролетарського інтернаціоналізму більша за небезпеку самодержавної політики російського царизму, бо якщо самодержавство є лише «тиском фізичної сили, в'яже руки», то соціал-демократизм «краде душі, напоюючи їх фальшивими доктринами і відвертаючи від праці на рідному ґрунті».

Остаточний відхід І. Франка від інтернаціоналізму особливо помітний у статтях «Ukraina irredenta» (1895) і «Поза межами можливого» (1900). У праці-рецензії на однойменну книгу Юліана Бачинського «Ukraina irredenta» Франко зауважує, що книга, в котрій автор доводить, «що Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізніше стати самостійною державою», – ця книга важлива «як факт» нашого політичного життя, «як вияв національного почуття і національної свідомості». Вважаючи книгу Ю. Бачинського першим виявом національної свідомості на галицько-українському ґрунті, Франко висловлює надію, що поряд із цією свідомістю з часом виникне й потреба політичної самостійності України, що «справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться».

Ще глибшим є обґрунтування необхідності досягнення національної самостійності українським народом у статті «Поза межами можливого». Мислитель тут доходить висновку, котрий варто вважати одним із його духовних заповітів українському народові: «Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні

стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки».

Духовно-політичні заповіти митрополита Андрея Шептицького. Початок ХХ ст. у розвитку суспільно-політичної думки Західної України ознаменувався появою в ній непересічної і величної постаті глави Української греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького (1865–1944).

Настійна потреба уважного вивчення спадщини цієї видатної особистості впливає з огляду на висловлені ним духовно-політичні заповіти, сконцентровані довкола центральної ідеї всієї його науково-творчої, практично-релігійної і громадсько-політичної діяльності. Йдеться про ідею подолання міжконфесійних протиріч і об'єднання всіх українців у єдиній державі на засадах християнської моралі як спільного об'єднувачого чинника. Характерно, що Андрей Шептицький не лише висловлював свої ідеї. З 1901 р. – від часу його призначення митрополитом Галицьким і Львівським – він розпочав енергійну діяльність, спрямовану на їхнє практичне втілення. Шептицький був не лише визначним церковним діячем, а й однією з найосвіченіших осіб у Європі. Досить сказати, що поряд із самоосвітою в галузі філософії, історії та богослов'я він студіював право в одному з найпрестижніших у Європі навчальних закладів – Ягелонському університеті. Шептицький розкривав власне бачення майбутнього суспільно-політичного устрою України не лише з погляду релігійної моралі, а й з політико-правового погляду. «Тільки такий народ є багатий і сильний, – писав він, – у якому всі, або майже всі (відповідно до свого становища), є заможні. Не много користі із багатств суспільства, коли не розложені вони на всі верстви його, – а, по можності, й на всі одиниці його рівномірно. А таке рівномірне розложення їх неможливе знову без морального закону, який всіх нарівні зобов'язує... Немоżliвий є економічний добробут без моралі, – бо неможливий він без суспільного ладу. А суспільного ладу нема, – де нема рівноваги прав і обов'язків».

Значну увагу в своїй творчості і практичній діяльності приділяв митрополит проблемі досягнення міжконфесійної злагоди між віруючими українцями. Він, зокрема, вважав, що для вирішення завдання об'єднання різних християнських церков в Україні довкола спільних для них християнських цінностей слід, найперше, позбутися духу розколу і ненависті, помиритися і в собі самих побороти вияви ворожнечі супроти братів.

Досягнення міжконфесійної злагоди було для Шептицького головною метою усього життя. Упродовж усієї сорокачотирирічної діяльності як глави греко-католицької церкви митрополит зробив усе від нього залежне для її оздоровлення і зміцнення. Все інше мало для нього значення лише у зв'язку з потребою досягнення поставленої мети.

Всі уряди (австро-угорський, польський, радянський) він сприймав тільки як тимчасові, які прийдуть і знову відійдуть у небуття, а народ був, є і залишається завжди. З огляду на це, безпідставними є звинувачення на його адресу у співробітництві з названими режимами. Йдучи на певні компроміси, він ніколи не поступався головними принципами – спрямованістю греко-католицької церкви і його особистої на користь українського народу. Відкидаючи будь-які політичні

мотиви, Шептицький керувався виключно мотивами християнської моралі. Християнський світогляд він вважав єдиною мовою, здатною об'єднати довкола себе як віруючих різних конфесій, так і невіруючих людей. «Хто в житті шукає сповнення Божої волі, – писав він, – той дбає про сповнення Його закону, хоч і нехристиянин, той буде ближчим до християнства, ніж християнин, що є байдужий до своєї релігії і не сповняє її обов'язків». На думку Шептицького, всякий християнин, якщо він є істинним, не тільки не повинен замикатися в межах своєї конфесії, а й у межах релігійних. Він завжди мусить, найперше, бути патріотом свого рідного народу, сприяти громадській і політичній єдності, а не роз'єднанню суспільства. Кожен, кому тільки добро України лежить на серці, вважав мислитель, мусить прагнути до множення елементів єдності і до усунення елементів суспільного розбрату. Саме з цього виходив митрополит у своїй політичній діяльності, яка з упередженого погляду може видатися дивною і непослідовною, якщо поверхово простежити напрями і зміст його політичної участі в різних акціях. Зокрема, він був послом Галицького сейму і членом Палати Панів у Відні; палко вітав створення ЗУНР і протестував проти насильницького приєднання Східної Галичини до Польщі; виступив ініціатором відродження християнсько-демократичного руху в Галичині; засуджував екстремістсько-терористичні форми боротьби ОУН; вів переговори з Пілсудським, надсилав телеграми Сталіну і Гітлеру; захищав від знищення православні церкви і т. д.

Своє політичне кредо митрополит висловив у праці «Як будувати рідну хату»: «Завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські обставини, які б запевнили громадянам правдиве й стале щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відосередні тенденції внутрішнього розколу і успішно захищувати межі від зовнішніх ворогів. Такою могутньою та запевняючою щастя всім громадянам організацією може бути батьківщина тільки тоді, коли не буде цілістю, зложеною з різних і різномірних частин, а подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом».

Життя і діяльність Андрея Шептицького припали на найжорстокіший період у розвитку людства. І в цьому світі зла й панування диявола, в умовах величезної прірви, яка розділяла церковний ідеал і дійсність, він виступав проти класової ненависті, пропагував духовний і громадянський мир.

Закликаючи припинити вакханалію самознищення, спричинену Другою світовою війною, він апелює до людяності, закликає піднести гуманність і поставити вище класових, партійних, національних та ідеологічних цінностей цінності загальнолюдські. Митрополит вважав їх неодмінною умовою досягнення щастя і добра для рідного йому народу і для всього людства.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Підготуйте коротке повідомлення про суспільно-політичну діяльність і творчість галицьких мислителів першої половини ХІХ ст. – Маркіяна Шашкевича,

Івана Вагилевича і Якова Головацького. У чому погляди Остапа Терлецького були прогресивнішими порівняно з вищеназваними мислителями?

2. Обґрунтуйте з філософсько-правового і політологічного поглядів і доведіть на прикладах розвитку суспільно-політичної ситуації в сучасній Україні висловлену О. Терлецьким тезу про те, що навіть найкращі закони у разі політичного незабезпечення їхнього втілення у життя залишаються лише на папері.

3. Підготуйте і проведіть диспут на тему: «Соціалістичні, національно-патріотичні і загальноцивілізаційні мотиви в публіцистичній, суспільно-політичній спадщині І. Франка».

4. Що ви знаєте про політичний акт ліквідації у часи сталінізму Української греко-католицької церкви? У чому полягали згубні наслідки цього акту? Покажіть на конкретних прикладах стан і тенденції сучасного відродження греко-католицької віри.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Політичні ідеї українського руху в Галичині в другій половині ХІХ ст.
2. «Руська трійця» – каталізатор розвитку українських патріотичних почуттів галицької молоді ХІХ ст.
3. Головна Руська Рада – перша політична організація галицьких українців.
4. Суспільно-політичні погляди Ю. Бачинського.
5. І. Франко – видатний діяч українського руху в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.
6. Митрополит Андрей Шептицький – духовний будівничий української нації.

Тема 7

Осмислення національно-державницької ідеї в революційну добу української історії

План

1. Зародження самостійницької тенденції у вітчизняній суспільно-політичній думці (Микола Міхновський, Михайло Грушевський)

2. Початки «непопулярного» політичного мислення (Грицько Коваленко)

Зародження самостійницької тенденції у вітчизняній суспільно-політичній думці (Микола Міхновський, Михайло Грушевський). На початку ХХ ст., коли у світі загострилося національне питання, в українській політичній думці з'явилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення Україною національної незалежності і повної державної самостійності. Характерно, що ця ідея опанувала представниками двох протилежних напрямів, що вирізнилися в Україні на початку ХХ ст.: ліберально-федеративного та державницько-націоналістичного. Аби глибше зрозуміти різні підходи до однієї й тієї ж проблеми, розглянемо погляди двох найвідоміших представників цих напрямів – Миколи Міхновського і Михайла Грушевського.

Ліберально-федеративний напрям набув достатнього розвитку уже наприкінці ХІХ ст. Його уособлювали такі визначні мислителі, як М. Костомаров, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін. На початку ХХ ст. до нього прилучився відомий історик, громадсько-політичний діяч і політичний мислитель М. Грушевський.

Другий напрям – державницько-націоналістичний – з початком ХХ ст. тільки-но вступав у стадію свого формування. Постаттю номер один у його розвитку став на два десятиліття випускник юридичного факультету Київського університету Микола Міхновський. У 1900 р. на Шевченківському святі у Полтаві та Харкові він виголосив палку промову під назвою «Самостійна Україна». Лейтмотивом промови була ідея національного визволення українського народу від російського панування, національного самовизначення. Невдовзі видрукувана окремою брошурою, вона набула великої популярності в Україні і стала політичною програмою Революційної Української партії. В брошурі, зокрема, зазначається: «... коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього духовного розвитку й осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Міхновського вважають також одним із головних авторів конституційного проекту під назвою «Основний Закон «Самостійної України» Спілки Народу Українського», який був складений групою членів Української Народної партії. Створений під впливом ідей Михайла Драгоманова, цей проект, однак, відкидає принцип локального самоврядування в межах Російської децентралізованої

демократичної держави. В його основу покладено інший принцип – принцип, що ґрунтується на ідеї повної самостійності України.

Проект був логічним продовженням ідейної платформи, викладеної у брошурі «Самостійна Україна». Він утверджував нову політичну традицію, яка хоч і не мала шансів на негайне практично-політичне втілення, однак символізувала собою прагнення українського народу до національного визволення. З того часу в розвитку української суспільно-політичної думки обґрунтування таких прагнень стає дедалі виразнішим. Проте воно виявляється в різних інтерпретаціях. Скажімо, не була чужою ідея досягнення державної самостійності для України й послідовному лібералу М. Грушевському, однак підходив він до неї з інших позицій, аніж М. Міхновський.

Мислитель із надзвичайно широким світоглядом, Грушевський ніколи не обмежував своїх інтересів тільки визволенням української нації. Він виступав за реформування усєї Росії, за перетворення її у вільний союз вільних народів – союз моральний і економічно ефективний. Жоден народ не може збудувати власного благополуччя за рахунок приниження і пригнічення інших. Придушення інтересів будь-яких національностей і національних груп, незалежно від їхньої чисельності, є неприпустимо аморальним. Рівень розвитку демократії вчений вимірював, отже, не тим, як захищає закон у тій чи іншій політичній системі інтереси більшості, а тим, як закон захищає меншість.

1907 р. Грушевський ще вірив у можливість демократичного розв'язання національного питання в Російській імперії. Він писав, зокрема: «... ми визнаємо федеративні думки найбільш доцільним способом поєднання державного союзу з інтересами вільного і без утисків розвитку національного життя». Але вже тоді починає вимальовуватися визначальна лінія досліджень ученого, спрямована на глибоке осмислення проблеми національного самовизначення. Найхарактернішою особливістю політологічних студій М. Грушевського можна вважати його тверезий реалізм. У своїх дослідженнях він виходив із того, що у політиці далеко не все залежить від бажань і настроїв людей.

Після більшовицького перевороту 1917 р. Грушевський та його однодумці у своїх політичних поглядах пішли значно далі. Вже 22 січня 1918 р. у Четвертому Універсалі були декларовані основні елементи української державності і недвозначно заявлялося, що УНР стає «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». Необхідність утвердження статусу України як незалежної держави М. Грушевський обґрунтовує в ряді статей. Зокрема, 1918 р. у статті «Українська самостійність й її історична необхідність» учений зазначає, що необхідність повної свободи для українського народу, поряд з політичними мотивами, продиктована потребою впорядкування соціальних, економічних і фінансових справ України.

І все ж Грушевський до кінця залишається вірним саме федералістичним поглядам, у основі яких лежить його віра в можливість і необхідність досягнення кращого життя для всього людства. У цій же статті він зауважує, що після того, як Україна «перейде через всі потрясіння» і будуть остаточно закріплені інтереси трудящих українських верств, будуть утверджені культурні і національні умови українського життя, знову постане потреба встановити федеративні зв'язки, але,

можливо, з іншими сусідами, «в інтересах кращої охорони завойованої свободи і соціальних здобутків».

За умов безпосередньої політичної боротьби українського народу за власну державність до Михайла Грушевського, як і до більшості визначних українських політичних діячів і мислителів, приходить розуміння, що утвердження демократичних цінностей і добробуту для українського народу неможливо досягти, якщо відхилитися від головної мети – досягнення повної незалежності України. Разом із тим стає зрозумілим, що здійснення такої мети тісно пов'язано з врахуванням реальних можливостей українського народу, його спроможності до державотворення, до налагодження власними силами свого політичного життя. Ще раніше – від початку ХХ ст. – над цією проблемою почали замислюватися вчені і громадсько-політичні діячі тієї доби, які прагнули глибше пізнати історичний ресурс українського народу, його внутрішній потенціал.

Початки «непопулярного» політичного мислення (Грицько Коваленко). «Пізнай самого себе», – мовивши колись ці слова, давньогрецький мислитель Сократ приклав їх до окремої людини. Але з таким же правом цю настанову можна застосувати й до цілого народу, якому, щоб осягнути розумом шлях і можливості свого розвитку, слід, найперше, звернути погляд углиб самого себе, у глибочинь своєї власної історії. Натомість до кінця ХІХ ст., в умовах антиімперської боротьби, українська політична думка, цілком природно, шукала витоків трагічної долі українського народу ззовні, звинувачуючи в усіх бідах ворогів українського народу. І лише на початку ХХ ст. з'являються перші спроби глибокого самокритичного осмислення політичного розвитку українського народу, намагання тверезо осягнути внутрішні причини драматичного генезису нації. До таких спроб слід віднести книгу відомого дослідника, історика і громадсько-політичного діяча Грицька Коваленка під назвою «Людина і громада. Думки про добро і правду». Зміст цієї книги заслуговує особливої уваги, тому зупинимось на ній докладніше, вдаючись до цитування кількох, найважливіших для нашої теми фрагментів.

Відразу ж і надаємо слово самому Грицьку Коваленку. «Тільки той народ мав і має добре право, добрі закони, котрий борюся за право і готовий на кожному місці його боронити, – застерігає автор книги. – У старовину таким народом був римський. З нових народів більше здатності до правного розвитку виявили народи романські і германські. З рідних нам слов'янських народів поляки виявили чималу байдужість до права. Найбільше через те й загинула Польща. Поляки хотіли панувати над поневоленими народами; через те не могло бути справедливості, а без неї не було й права... Народ український виявив байдужість до права і через те терпів багато лиха. Громадський лад можна збудувати тільки на міцних підвалинах права, а без того не буде ладу, а народ без ладу (організації) не матиме сили, і тоді його легко подужають сусіди. Хто сам у себе не зможе завести доброго ладу, у того заводять лад сусіди, – тільки на свою, а не на його користь!»

Давня Київська держава, зазначає Коваленко, загинула через безправність, бо ніхто не знав, яке право належить князеві, а яке громаді (вічу). Людям було невідомо, кому належить князувати в Києві. І за нього без кінця билися, приводили навіть орду зі степу, кров точили і державу нищили. «Тяжко зрозуміти

і соромно згадати, – продовжує автор, – як ця велика культурна країна щороку постачала тисячі, десятки й сотні тисяч дітей своїх – у неволю, на жир татарам... Аби лиш був на Україні добрий лад, то легко було б тую орду не пустити... Замість того українці склали гарні пісні про «неволю турецьку», – оті невольницькі плачі, що звемо їх думами».

Уже з цього фрагмента стає зрозумілим основне внутрішнє джерело могутності народів – воно починається з правосвідомості людей, з усвідомлення ними своїх і чужих прав і обов'язків. Немає розвиненої правосвідомості – не буде у спільноти і тієї внутрішньої сили, яка зробила б її здатною успішно протистояти зовнішнім ворогам.

Коваленко вказує, що за утвердження козацтва перед українським народом з'явився такий шанс – можна було започаткувати правничо-політичний лад, який, у свою чергу, забезпечив би народу гідне життя і безпеку. Адже тоді була добре поширена народна освіта, було чимало вчених, правників. «До того ж ладу аби були, – пише автор «Людини і громади», – установлені добрі закони, укріплені авторитетом всенародної виборної ради, то й потім не легко було б те все повалити». Що ж ми бачимо? Чи скористалися козацтво, український народ тим історичним шансом? Г. Коваленко переконаний: ні, не скористалися.

Ніхто не знав, хто, коли й де має скликати раду всеукраїнську, або полкову і сотенну: «кого можна на неї кликати; які справи, в якому порядку і в яких межах там можуть вирішуватися; кого, як, на який уряд і на який час треба обирати і якими законами і в яких судах мають судитися люди в усяких справах?». Тому, підсумовує учений, «всі сварилися і билися, і бувало по 3 і по 4 гетьмани разом; уряд гетьманський часто захоплювався способом узурпації за допомогою чужої сили (напр., орди), і перевагу мав не той, кому належало більше право (бо права не було), а той, хто привів більшу силу, хто більше догоджав сусідам, поступаючись інтересами і добром свого народу». Все, чи майже все, здобувалося кулаками, повстаннями і не спиралося на право, а тому швидко втрачалося. Незабаром «запанував у Гетьманщині Литовський Статут і опертий на ньому лад, ворожий народові, і завелася панщина. Укази цариці Катерини тільки закріплювали ті відносини, що вже утворилися». Планку національної самокритики Г. Коваленко, як бачимо, підіймає високо. Дуже високо. Але небезпідставно.

«Вказують на Запорожжя, що там був якийсь певний лад. То на Запорожжю жили самі чоловіки без жінок і дітей, без складних умов життя, без хліборобства, навіть без міст і сіл, – продовжує Коваленко. – Запорожські звичаї не годилися для звичайного громадського життя. Та й самий лад на Запорожжю був, по правді кажучи, безладдям, котре само було освячене звичаєм. В останні десятиліття своєї історії військо запорожське почало було заводити мирне громадське життя на своїх землях, – і що ж ми бачимо! Запорожці завели своє поспільство, своїх підданих, ідучи тим самим шляхом, що раніш пройшла Гетьманщина.

Діячі Гетьманщини аж тоді вперше подбали про яке-небудь право, як вони були вже на чужині – по смерті Мазепи, при обранню Орлика. Там, на чужині, зложили вони свої основні правні бажання про добрий лад у Гетьманщині, – тоді як уже прийшов їй кінець, як уже самим їм не було надії вернутися». Відповідаючи тим, хто вважає, що такі поцінування нашої минувшини є «не патріотичними», Коваленко підкреслює: ні, своє лихо треба знати. Щоб з ним

боротися. Не треба того лиха замовчувати, ховати – його слід викорінювати. Бо й сьогодні, зазначає він, того лиха багато: «Воно псує наші народні справи, псує й нашу вдачу».

Одна з найгостріших проблем утвердження українського національного характеру, за Коваленком, – це вкрай слабка правосвідомість народу. А нерідко – повна її відсутність. Українці добре працюють під чийось керівництвом, «у чужих товариствах і громадах. Там вони добрі, коректні, додержують статутів, постанов і всіх принципів права, звичаю й моралі». Але як тільки вони отримують можливість вільної організації свого життя, своєї праці, «то часто сваряться, – з гіркотою констатує Г. Коваленко, – не додержують права, не шанують права громади й товаришів, і кожний хоче бути найстаршим. Чинять одне одному кривду і шкоду, гублять коректність, яку мали між чужинцями. Кожний думає «помститися», «не попустити» такому-то, хоч би й прийшлося покликати на поміч орду, хоч би від того сама справа нашого народу гинула. Становище кожного з їх неможливо тяжке. Ніхто не певний свого права, своїх заслуг, праці, хисту, честі. Серед такого безладдя не бачать іншого виходу, як досягти становища найстаршого, випертися вгору, або махнути на все рукою і йти до чужинців у надії знайти там признання своїх хоч малих прав і своєї честі».

Вчений далекий від того, щоб стверджувати, що українці – «лихі люди». Ні, вони, навпаки, «добрі і дотепні», однак впорядкувати свого громадського життя не вміють, не навчилися. Зі всього цього аж ніяк не випливає, що український народ повинен шукати собі чужинців, щоб ті вчили його уму-розуму. Г. Коваленко підводить до зовсім іншого висновку, яким і завершуємо цей виклад: «Народ лише тоді досягне кращої долі, коли в підвалини своєї культури, свого відродження положить право, буде його поважати й за нього боротися».

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Чим відрізнявся ліберально-федеративний напрям у політичній думці України на початку ХХ ст. від напряму державницько-націоналістичного? В чому ви бачите головний пафос творчості М. Міхновського?

2. Охарактеризуйте погляди М. Грушевського на проблеми українського державотворення. У яких творах вони викладені?

3. У чому полягає цінність праці Г. Коваленка «Людина і громада. Думки про добро і правду»?

4. Доведіть висловлену Г. Коваленком думку про те, що основною причиною поразок історичних державотворчих змагань українського народу була відсутність в Україні стійкої правової традиції.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Ліберально-федеративний та державницько-націоналістичний напрями в історії української політичної думки початку ХХ ст.: основні ідеї та представники.

2. Історико-правове обґрунтування ідеї відродження української держави в працях М. Міхновського.

3. Політологічний аналіз проекту М. Міхновського «Самостійна Україна».

4. Теорія національного самовизначення за М. Грушевським.

5. Перші спроби глибокого самокритичного осмислення політичного розвитку українського народу в праці Грицька Коваленка «Людина і громада. Думки про добро і правду».

Тема 8

Український націонал-комунізм: спроби поєднання національної ідеї з більшовизмом

План

1. Теоретичні пошуки компромісних варіантів поєднання національної ідеї з більшовизмом

2. Ідея поєднання комуністичного світогляду із завданнями національного визволення українського народу (Микола Хвильовий)

Теоретичні пошуки компромісних варіантів поєднання національної ідеї з більшовизмом. Українська політична думка продовжувала активно розвиватися і в темряві реанімованої через революцію імперії. Тепер уже не царської, а більшовицької. З 1917 р. – до 1933 р. найповніше тут репрезентував її український націонал-комунізм. Терміном «націонал-комунізм» позначаються різні політичні течії і напрями, що об'єдналися на той час довкола ідеї «комуністичної перебудови суспільства» і повного національного визволення України та створення суверенної української держави.

Виникнення націонал-комунізму на українському ґрунті тісно пов'язане з тогочасними суспільно-політичними реаліями, слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху. Багато представників української демократії вбачали вихід з катастрофічного становища, в якому опинилось українське суспільство, у співпраці з більшовиками. Віддані комуністичній утопії і певною мірою перейнявши притаманний їй сповідникам спосіб мислення, вони, самі того не усвідомлюючи, зруйнували єдиний фронт боротьби за самостійність України і зіграли на руку більшовицькій верхівці з її централізаторсько-шовіністичною політикою, прирікши себе на загибель, а Україну на десятиліття підневільного існування за умов радянсько-більшовицького тоталітаризму.

Націонал-комунізм в Україні почав розвиватися вже з перших років радянської влади. Найяскравішим свідченням цього є брошура Сергія Мазлаха та Василя Шахрая «До хвилі (що діється на Україні та з Україною?)». Її написано в яскраво-публіцистичному, емоційному стилі, що, звичайно, не відповідало загальноприйнятим канонам наукового твору. Однак це не применшує її ваги і значення, оскільки було започатковано цілий напрям у розвитку української суспільно-політичної думки за умов тоталітаризму. Автори, насамперед, висловлюють думку про те, що революція в Україні має не лише соціальний, а й національний характер, що соціалістичний лад в державі може забезпечити лише цілком незалежна українська радянська республіка. «Українське національне питання, – слушно зауважують Мазлах і Шахрай, – коли не буде вирішене зараз, у революційну добу, коли воно буде передане у спадок історії, як іржа точитиме соціально-економічний і культурно-політичний розвиток і в Україні, і в сусідніх державах». Не заперечуючи союзу з Росією, автори вважають, що єдиний спосіб перебороти залишену царатом спадщину національного гніту – це беззастережне відокремлення України від Росії і перетворення Комуністичної партії більшовиків України з регіонального відділу російської Компартії на самостійну політичну організацію. При цьому Мазлах і Шахрай досить гостро розкритикували лінію великоросійського партійного керівництва щодо української національної проблеми. На їхню думку, більшовики лише декларували доктрину національного

самовизначення українського народу. Насправді ж практична політика більшовизму щодо України мало чим відрізнялась від політики кадетів, меншовиків, есерів та інших російських партій, які відверто вороже ставились до української самостійності.

Брошура «До хвили», за словами українського політолога І. Лисяка-Рудницького, «розкриває трагічну дилему людей, які, подібно до Мазлаха і Шахрая, хотіли бачити свою країну одночасно й комуністичною, і самостійною». А це було, звичайно, неможливо. І надія на те, «що советська Росія, заради абстрактного вчення про національне самовизначення, пожертвує своїми великодержавними інтересами», відмовиться від панівної позиції, здобутої завдяки перемозі своєї зброї, – засвідчувала відсутність у авторів політичного реалізму. І все ж брошура мала велике значення як перший теоретичний вияв концепції «національного комунізму» і як своєрідний «національно-комуністичний маніфест», що став основою зародження політичної течії та одного з напрямів розвитку української суспільно-політичної думки.

Слідом за первісним проявом націонал-комунізму в Україні, особливо в 20-і роки, виникає низка політичних течій із спільним прагненням знайти можливі шляхи національного самоутвердження України. Поза всяким сумнівом, саме ці політичні течії були одним з головних чинників, що зумовили після XII з'їзду РКП(б) зміни в національній політиці більшовиків і зробили на короткий період можливим розвиток елементів українізації. Остання постала як політика партійно-державних органів УРСР у 20-і роки і на початку 30-х, спрямована на більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології на Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі. Провідну роль в українізації відігравав народний комісаріат освіти на чолі з О. Шумським, а потім М. Скрипником. Українізація, а також, певною мірою, благодійний вплив НЕП'у в Україні сприяли взаємному послабленню протистояння московських більшовиків і опозиційних сил українського націонал-комунізму. Однак це був спокій перед бурею, своєрідне перегрупування сил перед новим вибухом суперечностей. Найяскравішим свідченням цього стали радикальні політико-публіцистичні виступи письменника Миколи Хвильового.

Ідея поєднання комуністичного світогляду із завданнями національного визволення українського народу (Микола Хвильовий). Микола Хвильовий (1893–1933) був талановитим письменником і яскравою особистістю. Щоб якомога глибше пізнати його творчість, треба врахувати добу, в яку він жив і творив. Засліплений, як і його попередники С. Мазлах і В. Шахрай, ідеєю поєднання комуністичного світогляду та ідей національного визволення українського народу, Хвильовий, втім, був своєрідною і самотньою постаттю, яка, на думку І. Лисяка-Рудницького, потребує від дослідників вивчення цієї особистості в усій її індивідуальній неповторності. Загалом же М. Хвильовий, поперше, був невіддільний, за словами Лисяка-Рудницького, від епохи «українського ренесансу» 20-х років – «гарячкового періоду в історії Радянської України», років «великого культурного піднесення нації, згодом зрізаного сталінським терором». Він був продуктом тієї складної за своєю невизначеністю епохи. З одного боку, він «втішався милістю та протекцією режиму» і близькими стосунками з особами, наділеними верховною владою в республіці, а з другого,

«будучи людиною з неприборканим темпераментом і з сильними власними переконаннями, він не міг задовольнитися тим, щоб виконувати «соціальні замовлення», накинені згори». По-друге, Хвильовий розумів національне питання, на відміну від інших націонал-комуністів, не спрощено, а «на універсалістичний лад». Він, зі слів Лисяка-Рудницького, «... вірив у те, що національна свобода невіддільна від визволення та розвитку людської особовості і від розгортання інтелектуальної та мистецької творчості». Він прорікав «грядучу емансипацію колоніальних народів»; для цього він викував поняття «азіатського ренесансу». Хвильовий був переконаний, що покликання України полягає в тому, щоб бути посередником між Європою та відродженими націями Сходу.

Попри названу своєрідність розуміння М. Хвильовим національного питання, для нього чужою залишалась імперська тенденція до злиття націй через посередництво пролетарського інтернаціоналізму. Головним лейтмотивом художніх, а також публіцистичних творів М. Хвильового («Камо грядеши», «Я», «Україна чи Малоросія?», «Думки проти течії», «Апологети писаризму» та ін.) була ідея української незалежної держави, яка має слугувати метою і орієнтиром для українського патріота, і зрадити якій – означає зрадити своїй матері. Вершини драматичного звучання через художньо-образне осмислення ця ідея досягає в оповіданні «Я» – сповіді чекіста, що убив рідну матір. Таким чином письменник розкриває комплекс вини в душі українського комуніста щодо знедоленої і зрадженої ним батьківщини. Пристрасний розвиток ідеї незалежності в образно-художньому стилі поставив письменника в центр тогочасної ідейно-політичної боротьби в Україні і відізвався широким відгомном серед української еміграції.

Найкатегоричніше ідея самостійної державності поставлена М. Хвильовим у памфлеті «Україна чи Малоросія?» (1926 р.). «І самостійна Україна, – писав Хвильовий, – не тому, що цього хочемо ми... а тому, що цього вимагає залізна і непоборна воля історичних законів... коли якась нація (про це вже не раз писалося) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затамують оформлення класових сил, а з другого, – вносять елемент хаосу в світовий загальноісторичний процес. «Замазувати» самостійність порожнім псевдомарксизмом, значить не розуміти, що Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав». У цьому фрагменті виразно виявились ментальність українця з його мрійливою душею і бажанням кращого життя, з надією поєднати дві неможливі речі – реально-практичне прагнення незалежності і абстрактно-утопічне устремління до «чистоти» марксизму, здатного забезпечити «світле комуністичне майбутнє». Їдко висміюючи цей тип утопічного романтизму, Д. Донцов слушно зауважив, що Хвильовий «приймав чужого Месію, але з умовою, щоб той не потолочив його «вишневих садків коло хати».

Суттєвою прикметою політичних поглядів М. Хвильового була ідея переродити українця так, щоб він став самосвідомою одиницею, позбувся рабської психіки. І подолав плаксиву «хохлацьку розляпаність і сахаринність, що породжували до цього часу тільки безвольних людей, які вміли говорити

прекрасні слова, які ніколи не були людськими ділами... яким досить одного сумного слова, щоб із них вже потік солоденький сік слабкодухості».

Підсумуємо все сказане. Якщо брошура Сергія Мазлаха і Василя Шахрая була першою спробою за умов більшовицької дійсності ідейно-політично відстоювати самостійну державність України, то сміливий, талановитий і безкомпромісний голос Миколи Хвильового був останньою такою спробою. Але, як зауважує сучасний український вчений і публіцист Сергій Таран на адресу М. Хвильового та його однодумців, «скільки б вони не літали серед рожевих хмар, довелося їм повертатися на тверду, притоптану чоботами НКВС землю». З початку 30-х років розпочинається ціла серія гучних процесів і неприкритих розправ (справжня кривава вакханалія тоталітарного режиму) над українською інтелігенцією, що на кілька десятиліть унеможливила будь-які спроби вільного висловлювання політичних думок, поглядів, переконань.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Підготуйте за вільним вибором реферативні повідомлення про основні течії українського націонал-комунізму.

2. Український історик Тарас Гунчак, оцінюючи трагедію життя М. Хвильового, писав: «Переживаючи трагедії етноциду, штучного голодомору, зраду його візії відродженої України, з її власним шляхом розвитку суспільного, політичного, економічного та культурного життя, письменник покінчив життя самогубством. Він убив мрійника, який вів за собою тисячі на безперспективні барикади необдуманого майбутнього. Пострілом у скроню Хвильовий визволив себе з комуністичного тупика, який він сам, в ідеологічному пориві, допомагав збудувати, забуваючи про вічні людські цінності. Забуваючи також про поняття добра і зла. Заплативши своїм життям за свої зрадливі ідеали «Загірної комуні», Хвильовий оборонив перед історією не тільки свою особисту, але й національну гідність». З цієї цитати спробуйте вивести основні політичні проблеми в суспільно-політичному розвитку українського суспільства 20-х – початку 30-х років і дайте відповідь на запитання: «Що засвідчувала і що символізувала собою трагічна доля Миколи Хвильового?»

3. Назвіть і охарактеризуйте відомі вам з історії та літератури політичні течії в інших країнах, аналогічні українському націонал-комунізму.

4. Зробіть порівняльний політологічний аналіз основних ідей брошури С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі» та думок суспільно-політичного характеру, висловлених у художніх і публіцистичних творах М. Хвильового.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Ідейно-політичні течії українського націонал-комунізму.

2. В. Шахрай – фундатор і теоретик українського націонал-комунізму.

3. Проблема українізації в поглядах О. Шумського.

4. Націонал-комуністичні переконання М. Скрипника.

5. Михайло Волобуєв – представник «націонал-ухильництва» в Україні в 20–30 роки ХХ ст.

Тема 9

Феномен міжвоєнної української еміграції. Теоретичні підходи до питання відновлення української державності

План

1. *Дмитро Донцов – родоначальник українського «чинного» націоналізму*
2. *Монархічно-консервативна концепція В'ячеслава Липинського*
3. *Особливості формування і розвитку політичної думки української міжвоєнної еміграції*

Дмитро Донцов – родоначальник українського «чинного» націоналізму. Ідеї самостійної України, проголошені М. Міхновським, підштовхнули до подальшого розвитку української державотворчої ідеології, що відома під назвою «чинного» націоналізму. Його фундатором став доктор права, публіцист, журналіст Дмитро Донцов (1883–1973). Саме із сторінок його праць виникло поняття «чинний» націоналізм, тобто певне звання, «чин», який мусить поєднувати, інтегрувати в собі будь-яку подію чи процес з розвитком революції. Ця вимога, до речі, дуже близька до більшовицького гасла «жити для революції».

Цікавим штрихом у політичній біографії Д. Донцова є те, що він починав як соціаліст. Його кумиром, як і більшості представників того покоління, був Карл Маркс. Але згодом Донцов зневірився у марксистських теоріях і знайшов собі іншого кумира – Фрідріха Ніцше, якого єднала з Марксом утопічна думка насильницьким шляхом дати особистості цілковиту свободу. Пізніше Донцов став у гостру опозицію до марксизму.

Свої основоположні постулати Донцов виклав і детально обґрунтував у великій за обсягом ідейно-теоретичній спадщині. Щоб зрозуміти масштабність постаті Д. Донцова, його одержимість націоналістичною ідеєю, досить назвати його капітальні праці та збірники, видані протягом 20–60-х років ХХ ст. Найвідоміші серед них: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Мазепа і мазепинство» (1919), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944), «Хрест проти диявола» (1948), «Правда прадідів Великих» (1953), «Московська отрута» (1955), «За яку революцію» (1957), «Дві літератури нашої доби» (1958), «Незримі скрижалі Кобзаря» (1961), «Хрестом і мечем» (1967), «Клич доби» (1968) та ін.

Особливого звучання і своєрідності ідеї Д. Донцова набувають у праці під назвою «Націоналізм», у якій він обґрунтовує власний макіавеллістський підхід до утвердження нації, проводить думку про необхідність цілеспрямованого виховання національно наснажених людей, які визнавали б моральним і етичним лише те, що утверджує націю. Обґрунтовуючи в цьому та інших творах необхідність перетворення національної ідеї в націоналістичну, Донцов прагне витворити українську ідеологію, піднести «стяг, навколо якого гуртувалася б ціла нація». Він не приховує свого захоплення більшовиками, фашистами, янкі, запозичує у них все те, що вважає прийнятним для української боротьби за кінцевий ідеал – державність. Головним у житті окремої людини, на його думку, є не інтелект, а воля з її проявами самолюбства, ненависті, любові і т. ін. До рівня позитивних явищ він підносить ірраціоналізм, експансію, насильство і фанатизм, проповідує створення «нової людини», яка горіла б релігійною любов'ю до своєї

нації, визнавала б моральним лише те, що зміцнює силу нації та забезпечує її зростання.

Оцінюючи події 1917 –1920 рр., коли українська нація опинилася серед переможених, Донцов покладає відповідальність за цю поразку на «націоналізм загибелі, або провансальство», який сповідували, на його думку, Драгоманов, Франко, Грушевський та інші українські політичні мислителі і громадсько-політичні діячі ліберально-демократичного спрямування. Таке «провансальство», вважає він, призвело не тільки до приниження всієї нації, до відведення їй ролі якогось там племені, плебейського місця серед інших народів, а поступово й «до автономізації поняття нації, до її заперечення, до певного відкидання моменту боротьби...». Націоналізму ліберальному (культурному) Донцов протиставляє витворений ним «чинний націоналізм». Інтелектові в ньому протиставляється «воля до життя» і «воля до влади»; знанням і раціоналізму – ірраціоналізм і романтизм; вселюдському розумінню свободи – ідея боротьби, експансії і насильства; скептицизму й відсутності віри – догматизм, винятковість, твердість і фанатична віра у «свою правду»; ліберальному демократизму – інтереси нації за будь-яку ціну.

Звертаючись зі своїми ідеями до всіх галичан, він, найперше, апелював до молоді, оскільки вважав, що саме вона уособлює в собі рух, дію і життєздатність – саме ті якості, що потрібні українській нації. Завважимо, що розрахунок Донцова виявився досить точним. Йому таки вдалося привернути увагу до свого вчення значної частини галичан та емігрантської молоді. Більше того, він «сформував, – за висловом професора Колумбійського університету Олександра Мотиля, – цілу міжвоєнну генерацію галичан і визначив інтелектуальні категорії, якими вони керувалися в своїх оцінках дійсності». Закономірність такого впливу ідей Д. Донцова пов'язана з молодіжною потребою якось компенсувати поразку старшого покоління у національно-визвольній війні з необхідністю виходу із задухи і тісноти польської дійсності.

В ідеології «чинного» (донцовського) націоналізму є чимало ознак, притаманних фашизму та більшовизму (ставка на ірраціоналізм, фанатизм тощо). Професор О. Мотиль не дарма писав: те, що палкий журналіст з політичним чуттям зміг завоювати розум і серця цілого покоління, звичайно, не є показником глибини його вчення, а лише «свідченням злиденності міжвоєнної української політичної думки».

Націоналістична ідеологія у творчості Д. Донцова дала поштовх розвитку суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: «мета виправдовує засоби». Разом з Донцовим цієї думки дотримувались Коновалець, Мельник, Бандера та інші проповідники українського націоналізму. Але слід пам'ятати, що націоналізм ніколи не був ані першим, ані основним носієм української національної ідеї. І сьогодні, коли носієм цієї ідеї виступає не група чи каста, а весь український народ, націоналізм як ідеологія тоталітарного типу, при всьому тому, що вона народилася у безкомпромісній боротьбі полярних сил, не може дати українському народові вагомих перспектив: «донцовщина» в цілому, як на нашу думку, може завести суспільство туди, звідки воно вийшло. Хоча було б несправедливо підходити нігілістично до творчої спадщини Д. Донцова: є в ній і

такі ідеї, які несуть у собі життєдайну силу (дух зорганізованості, дисципліни і т. ін.) і можуть бути корисними для нашого сьогодення.

Монархічно-консервативна концепція В'ячеслава Липинського. У 20-і роки, коли набули популярності націоналістичні ідеї Дмитра Донцова, з'явилися і наукові твори В'ячеслава Липинського (1882 –1931) – видатного історика і політолога, автора понад 200 досліджень.

В. Липинський – представник старовинного роду українсько-польської шляхти – заснував консервативну школу в українській політології. Шляхетське походження вченого певною мірою спонукало його до обґрунтування вже у перших своїх творах ідеї активної участі саме української шляхти у політичному та національному відродженні української держави. До перевороту 1917 р. в його творчості, правда, ще проглядають тенденції, близькі до народництва. Однак при уважному аналізі стає очевидним, що навіть тоді, в юнацькі роки, і пізніше Липинський як представник своєї верстви стояв на консервативних позиціях. Після ж 1917 р. він не приєднався до Центральної Ради, а активно підтримав гетьмана П. Скоропадського, оскільки монархічна ідея виявилася близькою до його ідейно-теоретичних уподобань.

В. Липинський написав чимало фундаментальних історичних і політологічних праць, у яких остаточно викристалізовується його монархічно-консервативна державотворча концепція. Насамперед це – «Україна на переломі, замітка до історії українського будівництва в XVII-ім столітті» (1920), «Релігія і Церква в історії України» (1925), «Листи до братів-хліборобів» (1925). Саме в цих працях якнайповніше викладено його політичні погляди на становлення української національної держави.

Особливістю і позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського, на відміну від класового патріотизму соціалістів і від надрадикального націоналізму Д. Донцова, була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для Липинського – це всі громадяни, що складають населення держави. Його націоналізм зводиться до того, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією. Інтегровані на ґрунті етнокультури і національної самосвідомості, вони повинні згуртувати всі народи в одне ціле. Поряд з цим важливою складовою національного консерватизму мислителя можна вважати і його ставлення до ідеології, її він виводить із народних традицій та звичаїв, зокрема з державного досвіду гетьмансько-козацьких часів та високої етичної культури хліборобської спільноти, а також вважає її рушійною силою національного відродження України.

Суттєвим внеском В. Липинського у політичну науку слід вважати його типологію та аналіз форм державного устрою. За його схемою, існують три основні типи державного устрою: «демократія», «охлократія» і «класократія». Липинський зауважує, що за «демократії» державна влада потрапляє або ж безпосередньо до «багатіїв-плутократів», або ж до найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Як наслідок, державна влада стає знаряддям здійснення не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Розмежування політичних партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває у

суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Характерно, що одним із яскравих прикладів такої «демократії» В. Липинський вважав Українську Народну Республіку.

До держав «охлократичного» типу В. Липинський відносить революційні диктатури, фашизм, більшовизм та ін. Для цієї системи, на його думку, характерно зосередження політичної й духовної влади в одних руках. Причому під духовною владою він розуміє не лише церковну в її традиційному розумінні, а й ідеологічну в сучасному розумінні, коли глава держави є водночас пророком і непогрішимим інтерпретатором тієї чи іншої офіційної ідеологічної доктрини. Характерною особливістю «охлократії», на думку вченого, є те, що в минулому її представляли кочовики, а в новітні часи – декласовані елементи. За умов такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює пасивною та аморфною юрбою.

І третьою, найпридатнішою для України, В. Липинський вважає «класократію» – форму державного устрою, що відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основі такого устрою повинна лежати, на думку В. Липинського, правова, «законом обмежена і законом обмежуюча», конституційна монархія. Згідно з цим устроєм, на чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається у спадок і є легітимною. Характерно, що, пропонуючи монархічний устрій, В. Липинський заперечує демократію як метод організації нації, але не заперечує її як свободу. В його монархічній системі громадяни наділені свободою економічної, культурної та політичної самодіяльності, але ця свобода обмежена авторитетом сильної й стабільної влади. «Класократія», в його розумінні, є гармонійною політичною співдружністю хліборобського класу, як консервативної опори держави, з іншими класами. Лише вона, ця співдружність, здатна, на думку В. Липинського, забезпечити державотворення й організацію української нації. Утверджуючи цю ідею, він, зокрема у праці «Релігія і Церква в історії України», пише: «Вихід з нашої анархії лежить не в переконаннях, а в політичній акції і в організації та зміцненні наших занадто слабких та неорганізованих, консервативних, гальмуючих національних сил».

Загалом, монархічні, консервативні ідеї В'ячеслава Липинського все ж не знайшли широкої підтримки. Але багато його висновків щодо утвердження самостійної Української держави зберегли своє значення й донині, викликаючи інтерес у сучасних політиків і політологів. Зокрема, із висловлених ним ідей непересічне значення мають думки про теорію еліт, які за оригінальністю можна поставити в один ряд з класичними визначеннями Г. Москі, В. Парето і Р. Міхельса. Неординарний політико-плюралістичний підхід В. Липинського і до питання про майбутній державний устрій України, поєднання в єдиному сплаві соціальної, політичної і релігійної толерантності щодо вирішення найважливіших суспільно-політичних проблем. Нарешті, його теоретичне осмислення на національному ґрунті проблеми легітимності влади теж дечого варте. Що ж до загального ставлення вченого до політики, то тут його відрізняє від Д. Донцова розуміння її не як засобу ідеологічного забезпечення влади, а як універсального засобу, що сприяє, за умови виважених підходів, визначенню найоптимальніших методів здобуття та організації влади, досягненню суспільної злагоди, утворенню

і збереженню окремої держави на українській землі та забезпеченню існування і розвитку української нації.

Особливості формування і розвитку політичної думки української міжвоєнної еміграції. Трагічні наслідки Першої світової війни, поразка Української Народної Республіки і встановлення в Україні радянської влади стали тими потужними каталізаторами, що спричинили колосальне за своїми масштабами переміщення протягом 1917–1920 рр. за межі країни десятків тисяч людей. Звичайно, в цій загальній масі було чимало так званих «біженців». Але поряд з цим народилася й самобутня українська політична еміграція, чисельність якої з 1917 р. до 1939 р. становила приблизно 100 тис. осіб. У чому полягала ця її самобутність? Першою ознакою української політичної еміграції було те, що процес її формування почався не лише після поразки національно-визвольних змагань, а й у зв'язку з внутрішньоукраїнською політичною боротьбою, що в різних формах продовжувалася й після переміщення за кордон тисячних мас українського громадянства. Цю ознаку української еміграції можна кваліфікувати як роз'єднуючу. Другою, об'єднуючою, особливістю української еміграції стала консолідація усіх політичних сил довкола ідеї відновлення національної державності. А третю особливість української еміграції можна визначити так: на відміну, скажімо, від російської соціально-політичної еміграції, для якої кремлівські володарі були ворогом лиш соціальним, українська еміграція мала національно-політичний характер. Форма державного устрою України та соціального ладу, як зазначається в книзі сучасного українського дослідника В. П. Трощинського «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище», мала для української політичної еміграції другорядне значення. Головним для неї був образ власної незалежної держави – суверенної за формою і національної за змістом, у якому еміграційні філософи і громадсько-політичні діячі вбачали не лише «абстрактний ідеал», а й «найвищий закон, якому підлягають усі прояви життя, всі форми повсякденної поточної праці». Звідси й специфіка загального спрямування політичної думки емігрантів.

Класифікуючи українську міжвоєнну політичну еміграцію з цих позицій, В. Трощинський поділяє її на чотири основні політичні течії: ліберально-демократичну, соціалістичну, монархістську і націоналістичну. У кожній з названих течій були свої ідеологи і тлумачі. Так, ліберально-демократичну течію уособлювали Державний центр УНР, що емігрував 21 листопада 1920 р., та Українська радикально-демократична партія, яка підтримувала його політичну платформу. До провідних ідеологів Державного центру УНР в екзилі належали С. Петлюра, В. Маркусь, Я. Рудницький, О. Шульгін, К. Мацієвич, М. Славінський, О. Лотоцький, А. Ливицький та ін. Для їхньої політичної й ідеологічної діяльності були характерні: відданість парламентарно-республіканським і демократичним традиціям УНР; неприйняття популярних на той час тоталітарних політичних концепцій; орієнтація на досягнення Україною самостійної, демократичної державності. Отже, ліберально-демократична течія, яку уособлював Державний центр УНР в екзилі, була в своїх практично-політичних та ідейно-теоретичних прагненнях зорієнтована на продовження в інших формах і за інших історичних умов державно-політичних змагань під прапором Української Народної Республіки.

Про це засвідчують і основні напрями діяльності її представників. Вона була вельми багатогранною і, судячи з усього, напруженою. При цьому Центр надавав важливого значення інформаційно-пропагандистським заходам. Так, у липні 1933 р., одержавши перші звістки про голод в Україні, президія Української головної еміграційної ради оповістила про нього Лігу Націй та Міжнародний Червоний Хрест і випустила французькою мовою відозву до міжнародних гуманітарних організацій із закликом надати допомогу голодуючим. А 27 вересня 1933 р. О. Шульгін надіслав листа до Ліги Націй, в якому просив: «1) здійснити необхідні заходи, щоб перешкодити вивозові хліба з СРСР, тобто з України; 2) створити анкетну комісію, яка могла б на місці встановити розміри нещастя; 3) організувати міжнародну допомогу голодуючим в Україні». У цьому ж листі автор вказував і на причини голоду, головною з яких була названа насильницька колективізація.

Друга політична течія – соціалістична – у міжвоєнний період розвивалася, як і перша, на базі тих політичних організацій, які свого часу були засновані на батьківщині. Її репрезентували Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Закордонна група Української комуністичної партії (ЗГ УКП) і Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). Названі політичні організації представляли на різних етапах їхнього існування такі відомі особистості-ідеологи, як М. Грушевський, М. Шраг, В. Винниченко, М. Шаповал, І. Мазепа, Б. Мартос, А. Лівіцький та ін. Програмно-засадничі ідеї цієї течії в основному залишилися такими ж, як вони визначились у період національно-визвольної боротьби українського народу. Незважаючи на відсутність у міжвоєнний період консолідації і згоди між різними угрупованнями соціалістів, у найбільш загальному вигляді їхня ідейно-теоретична діяльність була чітко спрямована, за В. Трощинським, на досягнення «самостійності і соборності України й підкреслення примату у національно-визвольній боротьбі власних сил українського народу».

Водночас кожна з груп соціалістів мала своє бачення конкретних форм і методів боротьби за незалежну Українську державу, її майбутній суспільний устрій. Есери (М. Шаповал та ін.), наприклад, віддавали перевагу новій національній і соціальній революції в Україні, метою якої мало б стати запровадження «справжньої», «трудової республіки» робітників і селян. Соціал-демократи висували – як альтернативу більшовицькій системі – ідеал загальнодемократичної парламентської республіки, виходили з доцільності тривалого розвитку самостійної України капіталістичним шляхом, відстоюючи ідею мирної трансформації капіталізму в соціалізм.

З ідейно-політичними засадами монархічно-консервативної течії ми вже знайомилися: її фундатором був В. Липинський. Український монархізм як течія сформувався вже в еміграції. Його організаційним осередком став Український союз хліборобів-державників (УСХД), який поклав початок організованому українському монархістському рухові. До УСХД увійшли: В. Липинський – головний ідеолог і теоретик українського монархізму, М. Кочубей, А. Монтрезор, Л. Сідлецький, С. Шемет та ін. Загалом консервативні кола української еміграції поповнювали вихідці із дореволюційної заможної верстви хліборобів.

Політичну ідеологію монархічного руху розвивали також С. Томашівський, В. Кучабський та ін. У поглядах і працях його теоретиків, насамперед В. Липинського, український монархізм розвинувся у струнку, теоретично викінчену концепцію державотворення. Центральним постулатом цієї течії була орієнтація на гетьманську владу: на чолі української держави мав бути гетьман. І претендентом на цей пост, як вважали монархісти, повинен стати нащадок славного гетьманського роду Скоропадських – П. Скоропадський.

І нарешті, ще одним спрямуванням української політичної еміграції був націоналістичний рух. З організаційного погляду, він у своєму розвитку пройшов ряд етапів: спочатку на західноукраїнських землях виникла «Група української національної молоді» (1922 р.), потім було засновано «Легію українських націоналістів» (1925 р.), а ще через кілька років – Організацію українських націоналістів (1929 р.). Ідеологію українського націоналізму 20–30-х років найвиразніше репрезентує «інтегральний націоналізм», в якому інтегровані (звідси й назва) положення «чинного» (донцовського), «позаоунівського» та інших відгалужень українського націоналістичного руху.

Серед ідеологів «інтегрального націоналізму» слід назвати вже відомого нам Д. Донцова, а також Д. Андрієвського, Ю. Бойка, Ю. Вассіяна, Ю. Липу та ін. Як зазначається в науковій літературі, саме в ідеології чи не найвиразніше проявляється зміст українського «інтегрального націоналізму» – його ірраціонально-вольове начало, заперечення традиційної моралі та етики, націленість на безкомпромісні силові методи боротьби за державність і владу, а також схожі методи управління державою, засновані на однопартійному керівництві, вождизмі й тотальному контролі за всіма сферами життя суспільства. Втім, враховуючи тодішні умови існування української нації, як на це вказують дослідники, виникнення «інтегрального націоналізму» можна зрозуміти і розглядати як вияв суспільно-політичного контрасту, протилежного можливостям самореалізації національних рухів на шляхах розвитку правової держави.

Зауважимо, що між різними політичними течіями, їхніми ідеологіями точилася постійна і гостра полеміка. Скажімо, Д. Донцов різко критикував М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Липинського. Під час цієї критики він у праці «Націоналізм» сформулював шість принципів «модерного націоналістичного світогляду» – фундаментальних постулатів «чинного націоналізму»: зміцнення волі нації до життя, до влади, до експансії; прагнення до боротьби; романтизм, догматизм, ілюзіонізм; фанатизм і аморальність; синтез раціоналізму та ірраціоналізму; творче насильство та ініціативна меншість.

З іншого боку, В. Липинський гостро критикував Д. Донцова, його «інтегральний націоналізм» і показував, що націоналізм може бути двох гатунків: творчий і руйнівний, тобто такий, що сприяє державному життю нації, і такий, що це життя роз'їдає. Прикладом першого він вважав націоналізм англійський, другого – націоналізм єврейський, польський та український. Виступаючи проти міхновсько-донцовського «Україна для українців!», В. Липинський наголошував, що «нація – це всі громадяни даної держави», а отже, українським є і повинно бути все, що осіло на Україні, без огляду на його етнічне чи класове походження. Поняття нації є тотожним поняттю держави – це положення є центральним в теорії В. Липинського.

У цілому ж кожна з названих політичних течій, нехай і з різних позицій, але обстоювала ідею національно-незалежного державотворення. В цьому розумінні в еміграції десятиріччями складався певний політичний плюралізм, який, як свідчить історичний досвід кінця ХХ ст., дав українській політичній думці певні уроки, збагатив її рядом продуктивних ідей.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Ознайомтеся з літературою, присвяченою українській еміграції і визначте характерні особливості й відмінності міжвоєнної еміграційної хвилі як історичного і соціально-політичного явища порівняно з іншими течіями.

2. Визначте спільні ознаки й відмінності в ідейно-політичному розвитку різних течій еміграційної української суспільно-політичної думки міжвоєнної доби.

3. Проаналізуйте сучасні науково-публіцистичні праці, присвячені Дмитру Донцову, і спробуйте визначити ставлення до його ідейно-політичної спадщини з боку різних наукових кіл і політичних угруповань.

4. Проілюструйте на прикладах із сучасного політичного життя України доцільність критики В'ячеславом Липинським демократії як державно-політичного устрою і дайте з сучасного погляду політологічну оцінку його монархічно-консервативній концепції та висловленим ним політологічним ідеям.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Особливості формування української політичної еміграції.
2. Основні концепції державності в українській зарубіжній політичній науці.
3. Концепція інтегрального націоналізму Д. Донцова.
4. Державотворчі ідеї представників національно-державницького напрямку (В. Старосольський, С. Дністрянський, С. Рудницький, М. Сціборський).
5. Основні ідеї і представники консервативної течії в західній українській політичній думці (С. Томашівський, В. Кучабський).
6. Монархічно-гетьманська концепція В. Липинського.

Тема 10

Зародження новітніх поглядів і підходів у розвитку політичної думки повоєнної української еміграції

План

1. *Політичний заповіт Володимира Винниченка*
2. *Політологічні студії і прогнози Івана Лисяка-Рудницького*

Політичний заповіт Володимира Винниченка. У перші роки по закінченні Другої світової війни в середовищі української еміграції з новою силою пролунав голос Володимира Винниченка, який до того мовчав довгі роки, не бажаючи брати участі в еміграційних державних інституціях і урядах, вважаючи їх грою амбіцій і плодом непогамованого честолюбства та ілюзій. Чому ж замовкла ця активна з політичного погляду людина, яка не раз доводила свою активність і послідовність у ставленні до УНР?

Життя В. Винниченка, нелегке й раніше, у вимушеній еміграції перетворилася на справжню трагедію. Фатальною для нього стала поїздка 1920 р. до Москви, де він намагався порозумітися з більшовицьким урядом стосовно подальшої долі суверенітету України. Дійти згоди з кремлівськими лідерами йому, звісно, не вдалося. Натомість його спроба викликала вогонь нещадної критики з боку емігрантських кіл. Більшість еміграції не зрозуміла, чи не побажала зрозуміти у своїй сліпій нетерпимості, що спроба налагодити зв'язок із радянським урядом була продиктована не прийняттям більшовицьких політичних методів і навіть не соціалістичними переконаннями Винниченка, а лише його палкою любов'ю до знедаланої Вітчизни. Бо хіба можна звинуватити у прихильності до більшовизму людину, яка ще 1926 р. занотувала у своєму щоденнику пророчі слова: «... з більшовицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм. Уже можна бачити всі характерні прикмети його». Отже, Винниченко на довгі роки замовк як політик і політичний мислитель зовсім не тому, що йому не було що сказати. Він замовк вимушено, опинившись між двох вогнів – Сціллою сталінсько-більшовицького відторгнення і необхідності доживати віку далеко від рідної землі (тоді як серцем завжди був приречений ділити радощі і незгоди зі своїм рідним народом) та Харібдою еміграційної ворожнечі і нерозуміння.

За два роки до смерті (1949 р.) Винниченко пише унікальний твір «Заповіт борцям за визволення», в якому відбивається і завершується складна еволюція його політичних поглядів на засоби і методи боротьби за незалежність України.

У найбільш стислому вигляді їх можна викласти у двох політичних заповідях Володимира Винниченка. Перша з них полягає в тому, що незалежну Україну слід творити в самій Україні, а не поза її межами. «Українська держава, – пише він, – була і є. Її, повторюю, створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів; народ її захищав і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними. Не емігрантські «вожді» та «міністри», а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсоветські українці тисячами віддавали свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер, як у рядах партійних працівників, так і в рядах найактивнішої частини українського населення, яка зветься «Українською Повстанською Армією». Допомоги у боротьбі за національне визволення проти ворогів українського народу, вважає

Винниченко, слід шукати не в зовнішніх силах, а в самому українському народі, йдучи назустріч його соціально-політичним прагненням. Відтак і носієм української державності не може бути гурт емігрантів. Це право належить лише українському народові. «Треба, – продовжує письменник, – чесно, одверто сказати собі й усьому світові, що українська еміграція – тільки невелика частинка нації, що вона претендує не на командування нацією, не на надання їй своїх урядів, «конституції», «законів», а бажає тільки допомогти їй у боротьбі за її визволення, бажає творити тут на чужині кадри, які мають стати в пригоді Батьківщині, коли вона скине ярмо поневолення, а так само бажає творити серед інших народів опінію, сприятливу для української державності».

З цього випливають головні завдання української еміграції: нарощувати власну конструктивну діяльність, а також розвінчувати всілякі спроби дискредитувати українську національно-державну ідею. На думку В. Винниченка, необхідно створити спільний консолідуючий друкований орган усієї української еміграції під назвою «Парламент Вільної України». «Насамперед для того, щоб виявити нашу пошану до принципу свободи слова, яке б воно не було огидне прововоді, фракціям, особам чи навіть більшості колективу. По-друге: для того, щоб на практиці, на ділі показати, що ми не заборонами, не силою, як наші гнобителі і взагалі всякі антидемократичні групи, боремося зо словом, а переконаннями, а словом і переконаннями».

І другою важливою заповіддю цієї книги є необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир, через зближення двох протилежних соціальних систем. Ця заповідь впливає з глибоких роздумів В. Винниченка не лише про Україну, а й про долю усього людства. Розмірковуючи над жорстокістю ХХ ст., давній соціал-демократ розчаровується в ідеях соціалізму. Бо на його очах носії найрадикальніших, найгуманніших ідей свободи, прийшовши до влади, створили жорстоку систему терору й насилля і принесли людям ще тяжчу неволю, аніж та, що була до революції. У своїх останніх творах – «Конкордизм», «Нова заповідь» і «Слово за тобою, Сталіне», – ідеї яких він стисло викладає у «Заповіті борцям за визволення», В. Винниченко схиляється до висновку, що причина жорстокості в суспільно-політичному розвитку лежить у самій людині. І щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновитися самій людині. Оновити слід усе, що складає її ество – психіку, душу, мораль, побут, родину і навіть систему харчування. Тільки така людина стане спроможною змінити світ.

Філософсько-політична теорія В. Винниченка ґрунтувалася на його соціально-політичній програмі так званої «колектократії», тобто системи всебічної – духовної, правової, фізичної й матеріальної та внутрішньої – гармонії між людьми на всій планеті. З позицій цієї концепції розглядав він і перспективи розвитку капіталізму і соціалізму, проблеми їх взаємовідносин.

Протилежні політичні системи, на думку письменника, не повинні ворогувати, а мусять порозумітися політично і зблизитися економічно шляхом докорінної реорганізації всього господарства. Ці думки В. Винниченка багато в чому збігаються з ідеями відомих представників «теорії конвергенції» (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, Я. Гинберген, Р. Арон, А. Сахаров та ін.), відповідно до

якої економічні й ідеологічні відмінності між капіталізмом та соціалізмом поступово зникнуть, аж до повного злиття цих систем.

Політологічні студії і прогнози Івана Лисяка-Рудницького. У повоєнні роки в середовищі української еміграції одним із найвизначніших вчених, котрий розвивав політичну думку і політичну науку, справедливо вважався Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984), який уперше – переважно у жанрі коротких історичних есе – широко і глибоко проаналізував історію української політичної думки від Драгоманова до українських дисидентів 60-х років.

Учений дійшов висновку, що кожному народові властивий свій, неповторний національний характер, який визначається «комплексом культурних вартостей, правилами поведінки і системою звичаїв», властивих певній країні. Серед особливостей суспільно-політичного розвитку України він вказував на органічне співіснування в ньому двох традицій: західної – соціально-політичної та східної – християнсько-духовної. Розглядаючи особливості національного становлення українського народу, він відносить його до так званих «неісторичних», або «недержавних», народів, характерною прикметою розвитку яких була відсутність власної держави і нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості і елітарної культури. Відтак учений робить важливі висновки. Перший – відсутність історично сформованої вищої еліти утруднює побудову національної держави. Другий – процес націотворення, відродження певного народу може йти не тільки шляхом згори донизу, коли основним націотворчим чинником є провідна верства, а й навпаки (як це відбувається, на його думку, в Україні) – знизу вгору, через національне самовизначення народу, піднесення його освіти і культури.

Характерно, що І. Лисяк-Рудницький був не лише глибоким дослідником, а й прозорливим політологом, прогнози якого переважно справдились у наші дні. Зокрема, у статті «Радянська Україна з історичної перспективи» (1970) він пророче передрікав крах Радянського Союзу, позаяк «кмітливі маніпулятори» (як він називав ідеологів і вождів цієї імперії) «можуть колись опинитися у становищі учня чаклуна, який не в змозі впоратись з джином, якого він викликав». В епоху краху колоніальних імперій СРСР, на його думку, є «анахронізмом», який довго не зможе втриматись на облудних принципах типу ленінського гасла про «самовизначення націй аж до відокремлення». І друге пророцтво стосується механізму досягнення Україною державної самостійності. На його думку, першопоштовхом масового національно-визвольного руху буде боротьба за владу в середовищі державно-партійної верхівки. Другим кроком послугує організаційне утворення опозиційних політичних структур. Так воно, зрештою, і трапилося.

Варто також звернути увагу на його вказівки щодо зміни завдань повоєнної української еміграції, які переформулюються, конкретизують і доповнюють В. Винниченкові. У статті «Що робити?» вчений звертає увагу на велику різницю між поняттями «демократія» і «революція». «Революція, – пише він, – це боротьба за владу й за політико-соціальні зміни особами насильства. Але для демократії притаманне те, що вона обмежує застосування насильства. Демократію характеризує еволюціонізм, що виключає й революцію, й контрреволюцію». Діяльність значної частини українського еміграційного табору він визначав як

недемократичну, але звертав увагу на мету діяльності демократичних еміграційних сил. Якою ж, на думку вченого, має бути ця мета? Необхідність «періодичної зміни лідерів» у середовищі самої діаспори, розмежування церковної і політичної сфер, систематичний обмін думками щодо нагальних проблем і виховання терпимості «супроти неортодоксальних, суперечливих поглядів», створення в еміграції демократичної української преси, «співіснування й суперництва між кількома (принаймні двома) партіями в лоні одного суспільства» тощо.

Значну увагу І. Лисяк-Рудницький приділяв ставленню демократичної еміграції до Радянської України. В середині 60-х років разом з іншими американськими інтелектуалами українського походження він доходить висновку про занепад політичної думки серед інтелектуалів в УРСР, стверджуючи, що патріотичні кола повернулися там до стану «аполітичного культурництва». Так виникла ідея написати заяву від американської інтелігенції українського походження до керівництва СРСР та УРСР з політичними вимогами. Після оприлюднення вона мала послугувати готовою політичною програмою для української підрадянської інтелігенції. Заяву як колективний документ політичної думки було написано упродовж 1966–1967 років і адресовано як українській громадськості в УРСР, так і українській еміграції. Текст «Заяви» містив вимоги: встановити право громадянства УРСР окремо від всесоюзного громадянства; налагодити дипломатичні взаємини між Українською РСР і зарубіжними країнами; унезалежнити судочинство УРСР від всесоюзних органів суду й прокуратури; забезпечити для українських громадян, покликаних до війська, службу в межах республіки у військових частинах з українською мовою як офіційною; забезпечити Комуністичній партії України рівень самоуправної політичної організації, спроможної ухвалювати незалежні рішення в політичних справах; надати українській мові права державної мови в Українській РСР; реабілітувати культурну спадщину України в усій її повноті й усунути перешкоди в дослідках української історії і культури; легалізувати Українську автокефальну православну церкву та Українську католицьку церкву, забезпечивши для них рівний статус з іншими релігійними віросповіданнями, дозволеними в Радянському Союзі та ін.

«Заява» викликала шквал протестів серед еміграційного національно-патріотичного «істеблішменту» й була проігнорована офіційними органами СРСР та УРСР, однак вона все ж таки виконала свою головну роль, дійшла до свого найважливішого адресата – українського народу. Поряд із цим заходом І. Лисяк-Рудницький в науково-теоретичному плані визначив три основні завдання демократичної еміграції щодо Радянської України. Перше з них полягало в необхідності закріплення й розбудови повноцінного українського суспільства і культурного життя за умов розпорошення українських сил серед різних країн. «Зберігаючи нас самих, як українську спільноту поза межами батьківщини, – писав І. Лисяк-Рудницький, – здобуваючи явні досягнення на полі суспільної й культурної праці, складаючи раз у раз докази нашої живучести, ми подаємо велику моральну заохоту нашим братам і сестрам на різних землях, дозволяємо їм відчувати, що вони не ізольовані, вселяємо в них віру в перспективність української справи». Другим завданням має бути заповнення прогалин «в культурному

процесі в УРСР, який проходить у ненормальних умовах», збагачення нації в цілому в ділянках науки, літератури й мистецтва. І третє – «знаходити й поширювати в тій стіні щілини, через які промені світла й подуви свіжого повітря доходили б до народу, який замуrowаний у темниці».

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Підготуйте короткі повідомлення про життя, практично-політичну діяльність і творчість В. Винниченка в доєміграційний і в міжвоєнний періоди.
2. Познайомившись із наведеним у параграфі уривком з роману В. Винниченка «Нова заповідь», спробуйте дати йому політичну оцінку з погляду сьогодення.
3. Проілюструйте на прикладах характеристику І. Лисяком-Рудницьким українського народу як народу «недержавного».
4. Проаналізуйте вимоги «Заяви» американських інтелектуалів українського походження, дайте їм політологічну оцінку.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Громадсько-політична діяльність В. Винниченка.
2. В. Винниченко про національне відродження України.
3. Проблема здобуття і розбудови власної держави в поглядах І. Лисяка-Рудницького.
4. Поняття нації, «історичні» та «неісторичні» нації за І. Лисяком-Рудницьким.
5. Етнічні складники українського характеру за Ю. Липою.

Тема 11

Суспільно-політичні погляди українських дисидентів-шістдесятників і передумови формування вітчизняної політології

План

1. Особливості політичних поглядів українських дисидентів-шістдесятників
2. Український політологічний ренесанс: пошуки шляхів і встановлення дороговказів

Особливості політичних поглядів українських дисидентів-шістдесятників. Трагічна смерть Миколи Хвильового на початку 30-х років мовби поставила крапку в розвитку незалежної суспільно-політичної думки підрадянської України. Відновилась вона через кілька десятиліть, під час хрущовської відлиги. Представники найактивнішого напрямку, що з'являється в цей час, увійшли в історію під назвою «дисидентів», або «шістдесятників». В післясталінський період вони знову поставили українську проблему, заявили про невіршеність національного питання в СРСР, зокрема в Україні, сміливо вступили в нерівну боротьбу за право свого народу на незалежне існування на своїй власній землі. Серед них були поети, письменники, публіцисти і журналісти, історики, психологи, юристи – С. Вірун, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл та ряд інших, істинних громадян землі української, які активно згуртовували національний рух, мужньо виборювали ідеї національного відродження. На судилищах, у засланні, за в'язничними ґратами шістдесятники виступали за права особистості, утвердження національної гідності людей, спілкування націй на рівноправній основі, право кожної нації на свободу культурного розвитку. Їх не задовольняли косметичні спроби офіційних властей підфарбувати тоталітарний режим.

Щоб зрозуміти політичний характер і значення дисидентства як суспільно-політичного явища, антитоталітарне спрямування його ідеології, слід визначити форми його розвитку. Це насамперед створення і діяльність різних політичних організацій і невеликих груп. Серед них можна назвати створену наприкінці 1959 р. «Українську робітничо-селянську спілку» (фундатор – Л. Лук'яненко), яка ставила питання про те, що «для покращення матеріального і політичного становища громадян республіки Україні необхідно вийти зі складу СРСР на підставі ст. 17 Конституції СРСР і утвердити незалежну державу». Поряд з цим в Одесі виникла «Демократична спілка соціалістів», яка ставила собі за мету перетворитися в другу соціалістичну партію в країні. На Західній Україні в цей час діяли невеликі нелегальні, переважно культурологічні групи – «Об'єднана партія визволення України», «Український національний комітет», «Український національний фронт». Скажімо, остання виступала за українську самобутню культуру, чистоту мови, вивчення історичного минулого свого народу.

Від початку 70-х років, коли СРСР ратифікував у 1973 р. міжнародні пакти прав людини, а в 1975 р. підписав Заключний акт в Хельсінкі, в Україні, як і в інших республіках СРСР, започатковується правозахисний рух. 9 листопада 1976 р. утворилася Українська група сприяння виконанню хельсінських домовленостей (засновники М. Руденко, О. Мешко, О. Тихий). У Декларації, проголошеній цією групою, ставилися такі завдання: 1) ознайомлення зі змістом Декларації прав

людини, схваленої ООН у 1948 р.; 2) активне сприяння виконанню гуманітарних статей Заключного акта; 3) надання Україні права бути представленою на всіх міжнародних форумах як суверенній державі; 4) акредитація в Україні представників зарубіжної преси і т. ін.

Специфічною формою інакомислення в цей період стає так званий самвидав, основним завданням якого було поширення різноманітних матеріалів – від рукописних журналів до релігійно-духовних псалмів, сторінок Євангелія, творів Д. Донцова, тогочасних заборонених віршів і публіцистики. Рух 60–70-х рр. поповнювався також релігійними дисидентами – віруючими заборонених конфесій і протестантських громад, представниками єврейства, які прагнули вільного виїзду за кордон, кримських татар, які домагалися повернення на свої землі, та ін. Досить поширеною формою протесту були в той час акції протесту на захист заарештованих товаришів, вимоги виконання державних законів і Конституції, наукові конференції на захист української мови, листи і звернення до керівних органів влади.

Аналізуючи різножанрові дисидентські твори політичного забарвлення, І. Лисяк-Рудницький зауважував – їх із повним правом можна вважати такими, що зробили суттєвий внесок у загальний розвиток української суспільно-політичної думки: «За умов накинutoї однотайності неортодоксальні ідеї діють як каталізатори сил оновлення. Заяви дисидентів можуть правити за показник бродіння в глибинах українського суспільства. Вони також указують напрям імовірного розвитку України в разі послаблення репресій». Дослідник зазначав, що важливим аспектом руху протесту дисидентів було його правове забарвлення. Всі твори, діяння, звернення об'єднані єдиною ідеєю влади закону.

Українська політична думка, репрезентована рухом 60-х років, поряд із досягненнями мала, звичайно, й свої слабкі сторони. Зокрема, вона була переважно «письменницькою», може, надмірно емоційною, їй нерідко бракувало філософської виваженості. Однак саме представникам цього напрямку, насамперед, і належить заслуга в прийнятті Верховною Радою Української Республіки 24 серпня 1991 р. Акта про державну незалежність України, яка відтоді визнана у світі як самостійна держава.

Український політологічний ренесанс: пошуки шляхів і встановлення дороговказів. За роки панування радянсько-тоталітарної політичної системи політична думка й політична наука в Україні не тільки не просунулися уперед порівняно з ідеями та думками, висловленими її найвизначнішими представниками в дореволюційні часи та в еміграції, а значною мірою деградувала. Та й звідки було взятися тим думкам, коли політичну науку репрезентувало таке вузькокласове і догматичне вчення, як «науковий комунізм». Критично-аналітична його функція, як зазначалося в українській науковій літературі початку 90-х років, була абсолютно притлумлена виправдально-захисною ідеологічною парадигмою поділу людства на «своїх» і «чужих» за zdeформованих методологічно-концептуальних засад. Відтак, здобувши незалежність, Україна вимушена була починати фактично з азів політичної науки, без якої сьогодні неможливий демократичний розвиток жодної держави.

І все ж таки, водночас із виборенням самостійного національно-державного розвитку починається справжній політологічний ренесанс. Реформуються старі і

створюються нові кафедри політології в вузах, виникають відділи в академічних інститутах і цілі наукові установи, викладачі й науковці яких, наснажені ідеєю і можливістю досягнення самостійного державного розвитку, плідно працюють задля утвердження політичної науки в суспільно-політичній практиці. На сьогодні в Україні існує мережа наукових закладів, що чимало роблять задля утвердження в суспільстві цивілізованого ставлення до політики, подолання аматорських уявлень про неї, особливо щодо управління державою. Безцінним для політологічного відродження є досвід світової політичної науки і, насамперед, закордонних інститутів, центрів і установ, де вивчається українська політична думка і аналізуються сучасні політичні проблеми та перспективи розвитку нашої держави.

Ось визначений українським вченим В. Потульницьким перелік найголовніших закладів, що своєю діяльністю сприяли і сприяють національно-державному самоутвердженню України через політологічну просвіту українського народу.

Український соціологічний інститут у Відні (УСІ). Перший науковий український заклад в еміграції. Був заснований наприкінці 1919 р. М. Грушевським і став основним місцем наукової діяльності вченого впродовж його перебування за рубежом. Тут він видрукував чимало своїх наукових праць, серед них політологічного характеру, вів активну лекційну, пропагандистську та наукову роботу. Проіснувавши до 1922 р., інститут підготував і видав друком монографії М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)», у якій обґрунтовано погляди на державу і націю, а також «З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток» – збірник матеріалів про піонерів української політичної думки: Зібера, Драгоманова, Подолинського. Було видано також монографії співробітників інституту.

Український вільний університет (УВУ). Науково-педагогічний та видавничий український заклад в еміграції. Заснований у січні 1921 р. у Відні. З жовтня 1921 р. до 1945 р. функціонував у Празі, а з 1945 р. – у Мюнхені. Тільки за період з 1921 р. до 1945 р. тут було захищено 132 дисертації, зокрема 95 – з політичних та юридичних наук, видано 5 збірників і 27 окремих томів наукових праць.

Український науковий інститут у Берліні (УНІ-Б). Функціонував як філіал Берлінського університету Фрідріха-Вільгельма з листопада 1926 р. Дослідження в галузі політології і політичної історії України розгорталися на кафедрах Української державності й Української історії, які очолювали В. Липинський і Д. Дорошенко.

Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського. Діє з 1963 р. у Філадельфії (США). Тут зберігають, опрацьовують та публікують архівні матеріали і творчий доробок визначного українського історика, соціолога та громадсько-політичного діяча В. Липинського, а також інші документи, пов'язані з новітньою історією України.

Поряд з вищезазначеними еміграційними центрами розвитку політології виникають і вівчизняні.

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Головний науковий центр в сучасній Україні, де досліджується широке коло правових і політичних та міжнародних проблем, що мають важливе значення для розвитку юридичної науки і становлення української правової держави. Сьогодні головними напрямками наукових досліджень інституту є теоретичні і прикладні проблеми формування України як незалежної, демократичної і правової держави. Важливе місце посідають дослідження: правової системи України; ролі закону у регулюванні суспільних відносин, ефективності реалізації чинного законодавства; історії розвитку політико-правових інститутів в Україні; політологічних аспектів державно-правового будівництва в республіці; прав і свобод людини і громадянина тощо.

Українська асоціація політологів (з 2005 р. – Асоціація політичних наук України). Утворена в березні 1991 р. з метою сприяти розвитку політичних наук в Україні, готувати наукові кадри, розробляти рекомендації для поліпшення соціально-політичної ситуації в республіці, давати експертну оцінку нормативних актів і політичних рішень державних органів, а також підтримувати зв'язок і обмінюватися досвідом із політологічними центрами зарубіжних країн і міжнародних організацій.

Українська академія політичних наук (УАПН). Добровільна громадська організація, що об'єднує науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління, місцевого самоврядування з метою сприяння комплексному розвитку політичної науки, проведення наукових досліджень в галузі історії політичної думки, методології та теорії політики, прикладної політології. Створена 1993 р.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні політологічні центри сучасної України, охарактеризуйте в межах можливого їхню діяльність.

2. Спробуйте самостійно визначити найважливіші течії сучасної української суспільно-політичної думки. Назвіть їх представників (авторів та їхні праці).

3. Прочитайте поему «Хрест» відомого українського дисидента Миколи Руденка, вичленіть політичні проблеми, поставлені поетом на початку 1976 р.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Дисидентський рух як вияв політичної опозиції комуністичному режимові в Україні.

2. Політичні погляди представників українських дисидентів.

3. Правозахисний рух в Україні: основні постаті і підходи.

4. Проблема національної ідеї в дослідженнях сучасних вітчизняних науковців.

5. Національний характер і ментальність як напрям досліджень сучасних наукових політологічних центрів і шкіл.

Тема 12

Політична наука і освіта в сучасній Україні

План

1. Утвердження політології як науки і засобу сприяння процесові реформування українського суспільства
2. Проблеми розвитку політології як навчальної дисципліни у системі вищої освіти України
3. Перспективи розвитку політичної науки і освіти як цілісного соціально-гуманітарного комплексу

Утвердження політології як науки і засобу сприяння процесові реформування українського суспільства. На початку 90-х років ХХ ст. в Україні разом з утвердженням національної незалежності було започатковано процес формування політичної науки і освіти – науково-навчального комплексу, що передбачає вироблення й засвоєння на рівні всього соціуму, соціальних груп та окремих індивідів систематизованих знань про політику і навичок участі у політичному житті. За сучасних умов він покликаний вирішально впливати на розвиток громадянської свідомості, формувати цінності свободи, права на усвідомлений вибір особистістю життєвих пріоритетів, реалізацію людської гідності. Окрім того, в складній ситуації якісної зміни політичної системи політична наука і освіта постають важливим засобом збереження і зміцнення державності, формування підвалин громадянського суспільства.

Вітчизняна школа політології нині перебуває на завершальній стадії становлення системи політичних знань. Найвагомим завоюванням півтора десятилітнього шляху, що його пройшли українські науковці і освітяни, відстоюючи впровадження політології і наповнюючи її реальним змістом, є подолання серед широкого загалу і в структурах державної влади упередженого ставлення до ідеї запровадження системного вивчення політичних знань в межах спеціальної, апробованої в розвинених демократіях науково-навчальної дисципліни. Наступний етап потребує переорієнтації політичних знань у площину їх практичного використання, наповнення змістом уже сформованих і розвитку нових напрямів політичної науки, забезпечення відповідності вітчизняного досвіду засвоєння політологічної проблематики кращим світовим зразкам. Все це потребує уважного переосмислення пройденого політологією шляху й визначення перспективних напрямів її подальшого розвитку.

Великі і складні завдання, які постали перед Україною на початку ХХІ ст., потребують консолідації суспільства на єдиній ідейній основі. Відтак, за сучасних умов життєво необхідним є посилення залежності між розв'язанням найважливіших соціальних, економічних, політичних, правових і господарських проблем та рівнем політико-виховної роботи. Специфіка політичних знань, що їх синтезує в собі політологія, якраз і полягає в тому, що вони формують фундаментальні, найбільш загальні світоглядні, політичні, економічні орієнтири практичної і теоретичної діяльності людей.

В рамках вітчизняного наукового простору сформувалися основні напрями політичної науки, спрямовані на осмислення політичного життя і з'ясування тенденцій суспільно-політичного розвитку. До таких напрямів відносяться:

- відродження історії світової і української політичної думки;

- розвиток теорії політичної науки і філософії політики;
- з'ясування механізмів функціонування влади і політичної системи суспільства;
- дослідження проблематики державотворення і демократизації суспільства;
- вивчення динаміки трансформаційних процесів і модернізації суспільства;
- осмислення процесів становлення інфраструктури і ціннісної основи громадянського суспільства;
- усвідомлення соціального впливу і національних особливостей політичної свідомості та культури;
- визначення тенденцій міжнародної політики і характеру сучасного цивілізаційного розвитку;
- формування на вітчизняному ґрунті субдисциплін політичної науки (етнополітології, порівняльної політології, політичної конфліктології, політичної історії, інформаціології, партології та ін.);
- виокремлення, наповнення змістом і практична апробація основних сегментів прикладної політології.

Дослідження в рамках політології поширюються на такі важливі суспільні інститути, як політичні партії і громадські об'єднання та органи місцевого самоврядування. Політологія розглядає та досліджує різні аспекти багатогранної системи взаємовідносин суб'єктів і об'єктів політики. Звісно, наука про політику не може претендувати на вивчення всієї багатоманітності проявів політичного життя суспільства, однак вона є, по суті, єдиною наукою, що досліджує такі прояви в систематизованому вигляді. На особливу увагу заслуговує те, що вона досліджує рівень масової свідомості, тобто озброює людей знаннями, які використовуються в повсякденному громадянському бутті: про розвиток держави та суспільства; про наявну політичну систему, її структуру і функції; про головні конституційні та законодавчі регламентації суспільно-політичного процесу; про права й обов'язки громадянина і держави, умови їх здійснення та захисту.

Політично освічене суспільство з розвинутим почуттям громадянської гідності є головною умовою встановлення демократії. Адже остання – це не тільки справедливі закони, не самі лише альтернативні вибори та пропорційне представництво. Це ще й певний стан суспільної свідомості, менталітету, коли люди пов'язують свій добробут не з «добрим царем», а з власним бажанням і вмінням долати несправедливість. Відповідно, політологія покликана формувати розвинену, демократичну політичну свідомість, основними показниками якої є:

- політична компетентність: інтерес до політичних подій; частота участі в дискусіях з політичних питань;
- інформованість про політичні події та їх суб'єктивне розуміння;
- переконаність у важливості політичної активності й можливості впливати на політичний процес;
- політичні цінності: ступінь прийняття (чи неприйняття) оцінювальних суджень про волю, демократію, соціальну справедливість, рівність, індивідуалізм, роль держави, ринкову економіку, приватизацію, характер міжнаціональних відносин тощо;

- політична ідентифікація: ставлення до діяльності політичних партій, громадських рухів і організацій; рівень інформованості про партійні програми і ступінь їх підтримки;
- відчуття причетності до нації, держави, міста, району;
- політична довіра: переконаність у легітимності правлячого режиму; ставлення до провідних політичних лідерів;
- ступінь довіри і підтримки інститутів влади різного рівня.

Для встановлення демократичного суспільного ладу замало самого тільки приходу до влади прогресивного, розумного й відповідального лідера або демократично налаштованої депутатської більшості. Адже дотримуватися законів, жити в створюваних ними умовах, шанувати лідера доводиться саме простим громадянам. Від їхнього знання й розуміння ідеалу, ставлення до реалій в кінцевому підсумку залежать і висування лідера, і обрання депутата, і, головне, дотримання законів та виконання постанов. У демократичному суспільстві легальне існування на рівних засадах та принципах плюралізму різноманітних ідеологічних течій і партійно-політичних позицій, ініційована ними розшаровуюча стихія врівноважуються силами, які справляють інтеграційний, державницький вплив в інтересах усього суспільства, а не якоїсь окремої його частини.

Оцінюючи в загальному плані стан політології в Україні, вітчизняний політолог Фелікс Рудич пов'язує його з логікою трансформації нашого суспільства та особливостями розвитку наукового знання. Негативний вплив, на думку українського вченого, виявляється в тому, що певні групи вчених зберегли й посилили свою залежність від влади, інші – вступивши до партій і рухів, теоретично обслуговують їхні інтереси. Позитивну роль політології зумовлюють наявність розвиненої інституціональної бази та корпусу висококваліфікованих освічених політологів. Формулюючи перспективи розвитку політології в Україні, вчений, зокрема, зазначає: «Молода генерація політологів, яка отримує освіту в нових умовах, знайома з досягненнями світової науки, швидко оволодіває сучасними методами дослідження, викладання, дає підстави сподіватись на краще майбутнє політології. Важливо, щоб влада була зацікавлена в об'єктивних дослідженнях та оцінювала політологію як суттєвий інтелектуальний ресурс суспільства».

Нині політична наука розвивається стабільно і поступово займає належне місце в системі суспільствознавства, дедалі помітніше впливає на реальні політичні процеси, становлення демократичної державності. Підтверджують цей висновок такі параметри:

- формування предметного поля політології, визначення проблематики і методів досліджень;
- наявність значної кількості монографічних праць, присвячених актуальним проблемам політичної науки;
- вивчення політології у вищих закладах освіти, наявність достатньої кількості вітчизняних підручників і навчальних посібників;
- поява нових часописів політологічного профілю, таких як «Політична думка», «Нова політика», «Генеза», «Віче», «Грані», «Людина і політика», «Розбудова держави», «Політичний менеджмент»;

- дослідження фундаментальних проблем політичної науки у провідних наукових установах України;

- формування кола фахівців вищої кваліфікації в галузі політології (понад 60 докторів і близько 300 кандидатів політичних наук – станом на 2007 р.).

До очевидних досягнень політології в Україні слід віднести її інституціоналізацію – нормативно-правове оформлення, визначення предметної специфіки й методології, утворення структур управління і стійких каналів комунікації. Зі значними проблемами, особливо у першій половині 90-х років, але все ж таки відбулося включення політології в існуючу інфраструктуру наукового знання. Поряд з цим створені офіційні інстанції з впровадження нової науки й реалізації її здобутків у навчальному процесі. Йдеться про кафедри, факультети, наукові відділи, вчені ради.

Свідченням існування налагоджених каналів систематизації знань у політичній сфері є поява в 1997 р. щомісячного реферативного журналу «Політика. Політичні науки», в якому за рік здійснюється аналіз значної кількості нової наукової літератури та статей приблизно із 100 періодичних видань. Інституціоналізація політичної науки сприяє процесові стимулювання і розвитку соціального й, насамперед, політичного знання. Політологія виступає джерелом поповнення когорти політиків-професіоналів та компетентних громадян. Це надзвичайно важливо, оскільки без наявності активних, освічених громадян, здатних орієнтуватися у політичному житті, здійснення демократії неможливе.

Розвиток політичної науки на сучасному етапі є далеко не безпроблемним. Так, дається взнаки відсутність при Міністерстві освіти і науки України та при Вищій Атестаційній Комісії України науково-методичних центрів, головним завданням яких мала б стати координація діяльності наукових і навчальних закладів з підготовки навчально-методичної літератури, підручників, відслідковування актуальних політологічних проблем як можливих дослідницьких напрямів. Діяльність таких центрів (в разі їхнього формування) повинна координуватися відомими, впливовими в нашій країні фахівцями з політичної науки і освіти. Внаслідок створення та діяльності таких структур повинна бути забезпечена життєздатність політології, її тісний зв'язок з процесом державотворення і національною культурою. Для цього необхідно:

- 1) вписати нову науку в раціональний міф, основу якого покликана витворити політична філософія;

- 2) вмонтувати політологію в поточний політичний процес з тим, щоб запобігти її розвитку як руйнівної для політичної системи субстанції;

- 3) поєднати політичну науку з національною політичною культурою, що слугує «генератором мови політики», та «фільтром», що дозволяє уникнути псевдопроблем.

Перед вітчизняною політологією стоїть завдання освоєння у повному обсязі досвіду розвитку світової соціально-гуманітарної думки, від якої українське суспільство довгий час було ізольоване. Адже кількість дисертаційних робіт та інших наукових досліджень, в яких системно висвітлюються здобутки світової політичної думки, є недостатньою. Особливо це стосується висвітлення діяльності визнаних в усьому світі політологічних шкіл і напрямів (біхевіоризм, неомарксизм, постмодернізм тощо), а також соціальних мислителів ХХ ст., таких

як Е. Фромм, Х. Арендт, Р. Арон, Х. Ортега-і-Гассет, К. Ясперс, К. Поппер, М. Дюверже та ін. Сучасна світова політична думка досить динамічно реагує на зміни в соціальному розвитку. Відповідно до цього слід виходити за межі нашого вузьконаціонального світосприйняття, оскільки за сучасних умов дедалі більшої політичної ваги набувають ті аспекти і сторони способу життя, які не розглядалися раніше як істотні у практиці виховання студентів. Йдеться про постмодерністські, постматеріальні цінності, якість життя, індивідуалізм, гендерні проблеми, екобезпечний і сталий розвиток.

Таким чином, можна зробити висновок, що за роки незалежності політологія в Україні пройшла шлях свого первісного становлення, в рамках якого на плюралістичній основі відбулося теоретичне осмислення всього комплексу суспільствознавчих проблем. Насамперед, в основному завершився процес визначення предмета політології та її інструментарію з урахуванням динаміки перехідних процесів, що розвиваються в українському та інших постсоціалістичних суспільствах. Водночас слід зазначити, що на цьому етапі переважали фундаментальні наукові дослідження, вдосконалювався і поглиблювався навчальний курс політології.

Проблеми розвитку політології як навчальної дисципліни у системі вищої освіти України. Світова, а тепер вже й вітчизняна практика засвідчують, що важливим чинником формування особистості за сучасних умов виступає політична освіта. Вона здійснює вплив на людину, насамперед, через процес цілеспрямованої політичної соціалізації, як набір засобів, спрямованих на засвоєння індивідом сукупного соціального досвіду та відтворення через його активне включення в соціальне середовище системи існуючих соціальних зв'язків. Цей різновид соціального впливу на поведінку дає сучасній людині необхідну інформацію про політичне життя та пов'язані з ним її власні інтереси.

Політична освіта визначально впливає на політичну соціалізацію особистості, що являє собою сукупність компонентів становлення політичної свідомості та політичних ролей на основі засвоєння суспільно-політичного досвіду, традицій і норм політичного життя, накопичених поколіннями; перетворення знань про суспільство, політику на політичні переконання і здобутки, необхідні навички суспільно-політичної діяльності, а також набуття предметного змісту політичних знань і переконань. Система соціалізації, яка спирається на політичну освіту, здатна створити умови для того, щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей і схильностей; гарантувати основні права і свободи особи; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал тих людей, які є найбільш здібними й водночас свідомо орієнтованими на служіння суспільству; забезпечити якість публічної інформації про суспільні проблеми, передумови та обставини політичних рішень, що ухвалюються, а також про соціальні наслідки здійснюваних дій.

Основними завданнями політології як навчальної дисципліни, що повинна взяти на себе обов'язок соціалізації майбутніх поколінь політиків, відповідно до потреб демократизації суспільного життя, мають стати:

- активізація діяльності українських політологів щодо визначення найважливіших процесів трансформації українського суспільства, а також

забезпечення відповідності цим процесам суми теоретичних знань, орієнтованих на практично-політичну діяльність;

- забезпечення соціального престижу політології через підвищення оплати праці наукових працівників і викладачів вузів, використовуючи для цього державні можливості та потенціал громадських об'єднань, територіальних структур і місцевих органів влади;

- поглиблення професійних зв'язків із зарубіжними політологами, вивчення досвіду організації політичної науки в різних країнах світу й насамперед в країнах Європейського Союзу; залучення провідних політологів до участі в роботі всесвітніх і європейських конгресів з різних проблем політичної науки;

- розширення каналів постійної комунікації між суб'єктами політичної науки, включаючи Інтернет, наявні періодичні академічні журнали, та стимулювання кафедральних видань в рамках цілеспрямованої державної підтримки університетської науки;

- органічне поєднання можливостей теоретичної і прикладної політології у процесі реформування українського суспільства; збільшення обсягу викладання курсів з прикладної політології в рамках спеціалізованих відділень на соціально-гуманітарних факультетах національних університетів.

Ці та інші завдання, що випливають зі змісту даного дослідження, мають скласти вектор подальшого руху вітчизняної політології у бік наближення її потенціалу до кращих світових зразків.

Сутністю політичної освіти є формування мотиваційної готовності індивіда до політичної діяльності. Політична освіта спрямована на зміцнення взаємодії людини і суспільства. Характер цієї взаємодії визначається національно-специфічними особливостями розвитку конкретного суспільства, відносинами власності, що існують у ньому, наявною ідеологією та домінуючими соціокультурними чинниками. Завданням політичної освіти повинно бути подолання духовної відчуженості людини від суспільства та його основних ціннісних установок. Найголовнішою орієнтацією даного різновиду набуття знань має бути спрямованість на вдосконалення політики, оскільки остання є однією з найважливіших сфер, яка прямо чи опосередковано впливає на формування особистості. Виходячи з цього, держава постійно повинна дбати про забезпечення престижу політичних знань, формування компетентного ставлення і професіоналізму в середовищі практично-політичної діяльності. При цьому слід пам'ятати, що політика є лише однією з багатьох інших суспільних сфер, де молода людина може прикласти свої творчі зусилля, енергію. Потрібно дотримуватися того, що проблема становлення особистості перебуває у сталому взаємозв'язку з індивідуальною цілісністю людини, тому для неї важливо обирати ті сфери діяльності, котрі сприяли б удосконаленню її здібностей і нахилів, щоб соціальні функції, які нею виконуються, були водночас як способи її індивідуального буття, так і входження в різноманітні форми суспільних відносин.

Забезпечуючи людині постійне надходження систематизованої інформації про політичні інститути, процеси та відносини, політична освіта забезпечує адекватність людської свідомості сучасним вимогам державотворчих, інформаційних та інших суспільно значущих процесів, втілює провідну соціальну

функцію – гуманізацію політичної сфери й суспільства в цілому. Це реалізується через особистість, впливаючи на її інтелектуальний і моральний розвиток. Формування соціально активної особистості належить до життєво важливих інтересів держави. Тому обов'язковим компонентом політичної освіти є засвоєння правових норм і політичних цінностей, способів участі у політичному житті, зразків законослухняної поведінки. Зростання національної самосвідомості потребує формування в молоді правильних орієнтирів у такій важливій сфері, як міжетнічні відносини, зокрема активно протистояти будь-яким проявам націоналізму і шовінізму, національної обмеженості. Важливим є утвердження патріотизму, формування стійкого імунітету до індиферентності, бездуховності, деструкції масової культури. Вивчення історичного минулого, правдиве висвітлення складних і суперечливих етапів вітчизняної історії стимулює самостійний пошук власних відповідей на питання, які висуває життя. У поєднанні з національною самосвідомістю історична свідомість набуває вирішальної ролі в громадянській поведінці.

З утвердженням в українському суспільстві політології як навчальної дисципліни відбулося значне зростання рівня освіченості громадян, активізувалися наукові розробки з проблем політології, з'явилося чимало підручників і навчальних посібників, накопичено певний досвід її викладання. Отже, спираючись на можливості нової для нашої країни навчальної дисципліни, необхідно кардинально посилити світоглядну спрямованість навчання і виховання, подолати відрив виховної роботи від реальних проблем підготовки кадрів, завдань суспільного розвитку. Місія політології полягає в тому, щоб за допомогою гуманістичного навчання і виховання майбутніх спеціалістів забезпечити соціально відповідальне використання людством досягнень науки й техніки в інтересах нинішніх і майбутніх поколінь.

Однією із безсумнівних переваг політології, порівняно з навчальними дисциплінами гуманітарного циклу попередніх часів, є її дистанціювання від ідеології, що було особливо характерним для перехідного періоду початку 90-х років – часу поступового відходу від радянської інтерпретації політичного процесу. Політична наука дозволила подолати властиву для закритих, тоталітарних суспільств демонстрацію вірності узаконеній ідеології чи штучно сформованим та суттєво обмеженим цінностям. Роль нових політичних знань, здобутих за умов політичного плюралізму, полягає в тому, що, на відміну від номенклатурної відданості правлячому режимові, вони орієнтують особистість на завоювання престижу, що ґрунтується на відповідності статусу і ролі, службового обов'язку і професійної компетентності.

Незважаючи на очевидні здобутки політології, динамічні зміни основних параметрів суспільно-політичного життя ставлять вимогу критично оцінити стан викладання соціально-гуманітарних дисциплін, серед них і цієї важливої для модернізації українського суспільства навчальної дисципліни. Потреба поглиблення якості викладання політології пов'язана насамперед з тим, що значна частина українських студентів страждає політичною наївністю, а це не дозволяє здійснити безпомилковий і достойний вибір власної поведінки в суспільстві. І це проблема не лише студентів, а й орієнтації всієї системи вищої освіти, внаслідок реформування якої ми повинні отримати відповідь на сутнісне питання нашого

часу: кого ж все-таки ми хочемо отримати на виході з вузу – суверенну людську особу фахівця-творця чи сліпого виконавця, як більш зручного об'єкта керування та маніпулювання?

Деформації у свідомості молодих людей є результатом не лише їх вікових особливостей, а й недостатнього розуміння об'єктивних та суб'єктивно зумовлених суперечностей і труднощів перехідного стану українського суспільства, розвитку суспільно-політичного життя в рамках політичного плюралізму. На рівень свідомості сучасної української молоді визначально впливає також відсутність у суспільстві належної політичної культури. Центральне місце в політичній науці займає дослідження проблем людини, що сприятиме формуванню вільної та відповідальної особистості. Однак на сьогодні така соціально важлива місія політології може формуватися лише як мета, а не результат її реального впливу, оскільки в розвитку вітчизняної політології досі залишаються нерозв'язаними ряд проблем, які можна кваліфікувати як «хворобу росту» соціально важливої та впливової науково-освітньої галузі.

В Україні наявна недооцінка окремими керівниками навчальних закладів суспільної важливості політології для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, здатних забезпечити функціонування різнорівневих ділянок державної служби, а також створити здорове, конкурентне середовище в рамках політичної сфери суспільства. Основні прояви зазначеної недооцінки виявляються, зокрема, у зменшенні кількості годин, що відводяться на вивчення політології, закритті кафедр політології, переведенні викладачів-політологів на інші гуманітарні кафедри. Негативний вплив на подальший розвиток політології справляє ситуація невизначеності з єдиним державним стандартом. А це, в свою чергу, зумовлює різнобій у навчальних планах, програмах з навчального курсу, використання у навчальному процесі як базових нерівноцінних за змістом підручників і навчальних посібників. На сьогодні ще досить низьким є рівень популяризації політичної науки в Україні через мережі Інтернет. Причому популяризація не повинна стати самоціллю. Українські політологи мають не лише обмінюватися результатами своїх досліджень, а й навчитися спілкуватися через Інтернет зі своїми колегами у світі з тим, щоб стати частиною педагогічного й наукового світового співтовариства. Наявна ситуація з розвитком політології дала підстави професору Таврійського національного університету О. Габріеляну констатувати, що сучасна вітчизняна політологія є проміжною ланкою між «ідеологізованим комплексом соціальних наук» та «власне політичною наукою».

Ще однією проблемою розвитку політології як навчальної дисципліни є відсутність у віддалених від розвинених політологічних центрів (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Чернівці, Запоріжжя, Сімферополь) достатньої кількості кадрів з базовою політологічною освітою та науковими ступенями в галузі політичних наук. Зазначене, зокрема, стверджує у своєму дослідженні О. Тягло, який на основі аналізу політологічних форумів («Політична наука в Україні: стан і перспективи», 29 січня 2003 р., Національний університет «Києво-Могилянська академія»; «Всеукраїнська зустріч представників політичної науки», 24–25 травня 2003 р., Київ, Пуща-Озерна) зробив висновок про те, що «спільнота українських політологів вищої категорії концентрується переважно в столиці». І така тенденція, за висновком вченого, «збереже силу щонайменше років з десять».

На посадах завідувачів соціально-гуманітарних кафедр, які безпосередньо задіяні у процесі розвитку політології, досі залишаються догматично налаштовані щодо нової проблематики представники школи «наукового комунізму», які нерідко нав'язують свої ідейно-політичні уподобання студентам у структурі та змісті навчального процесу. «Неважко зрозуміти, – зазначає О. Тягло, – що марксистсько-ленінський вишкіл старшої частини кадрового корпусу не може бути здоланий «за одну ніч», явно чи неявно він ще не один рік впливатиме на зміст та методологію наукових досліджень, викладання політології у вищих навчальних закладах». Такий стан негативно позначається на якості викладання та авторитеті предмета у студентському середовищі.

Важливу роль за сучасних умов вітчизняна політологія покликана відігравати у взаємопов'язаних процесах гуманізації і гуманітаризації освіти. Необхідність задіяння цього потенціалу пов'язана з потребою гармонійного існування людини в суспільстві та природному середовищі. Для цього слід насамперед подолати невігластво тоталітарної свідомості, що повною мірою виявило себе в адміністративно-командній системі, адепти якої досі не здають своїх сумнівних позицій. «Досить важко, – зазначає М. Кисельов, – засвоюється банальна на перший погляд істина, що для управління гранично складними явищами соціуму потрібна гуманітарна підготовка і високий професіоналізм, що «керівний досвід», набутий в минулому, є сумнівним аргументом для призначення на керівну посаду в умовах, що кардинально змінилися».

Гуманізація освіти пов'язана зі зміною орієнтації щодо змістовного впливу на суб'єкта освіти, що виражається, зокрема, у подоланні технократичного менталітету, коли людина ототожнюється з елементом технічної конструкції, яка моделює всю її діяльність. Будь-які соціальні перетворення повинні спиратися на культивування в людині її духовно-моральної сутності, що означає визнання людини головною метою, а не засобом розвитку соціуму. Гуманізація освіти передбачає глибоке оновлення змісту й мети навчання та виховання. «Нова освіта, – зазначає К. Корсак, – має надавати не лише знання, а й професії всім представникам нових генерацій від їхнього народження й аж до виходу на ринок праці. Ця освіта цілком враховуватиме світові конвенції про права людини та захист дітей, а також всі явища і процеси, які нині відбуваються на Землі».

Гуманітаризація пов'язана з розвитком гуманітарної культури, методів гуманітарного знання, змісту освіти в цілому, зближенням науки і освіти як споріднених сфер людської життєдіяльності. Процес політичної освіти поряд з формуванням індивідуальності передбачає акультурацію особистості, оскільки освіта як цілісна система (включаючи всі її напрями) є частиною загальної культури суспільства. Політологія ж, як одна з впливових гуманітарних дисциплін, слугує одним з елементів формування, збереження і вдосконалення концентрованого досвіду освоєння людиною природного і соціального світу. Політична освіта зближується з національною культурою в тому разі, якщо вона синтезує в собі цінності, норми, досвід духовної діяльності власного суспільства. Політична самосвідомість, як і культурна, завжди визначається конкретною національною формою.

Політична освіта формує гуманітарне знання, що є не набором закінчених істин, а, скоріше, мінливим полем пошуку людиною ідеалу, власного шляху у

своєму житті. В цьому розумінні індивід виступає суб'єктом культуротворчості, оскільки він своїм пошуком утверджує культуру вибору, толерантності, згоди. Виходячи з цього, особливого значення набуває формування професійних і загальногромадянських якостей спеціалістів. Зазначені якості органічно взаємопов'язані, оскільки на будь-якій ділянці суспільно-корисної діяльності випускник вищої школи є спеціалістом, який розв'язує завдання своєї галузі. Водночас він є організатором та вихователем, громадянином, нарешті, впливовою особистістю, здатною за своїм фахом ухвалювати соціально значущі рішення.

Особливу роль у процесі забезпечення політології як навчальної дисципліни відіграє і відіграватиме в подальшому її пізнавальна функція, спрямована на отримання нових знань. Активізація цієї функції набуває особливого значення як засіб запобігання масовій міфологізації суспільної свідомості. Зрештою, зазначена функція визначає й іншу функцію політичної науки – технологічну, спрямовану на розробку на науковій основі ефективної структури суспільства й держави, включаючи всі сторони їх діяльності, особливо гнучке реагування на динаміку змін, соціальні суперечності, латентні кризові явища. Підвищення наукового рівня пізнання політичних інститутів і процесів зумовлює й ефективність загальнокультурної функції політології, що полягає в трансляції новітніх знань у суспільну свідомість у доступній для звичайної людини формі.

Однією з перспектив подальшого розвитку політології є її наближення до потреб локальних спільнот, конкретних громад. Світовий досвід засвідчує масштабні дослідження ролі освіти в розвитку регіонів. Така освітня політика має творитися поступово, через спроби й помилки, через її узгодження з представниками регіональної влади. Особливу роль у цьому напрямі має відіграти вивчення досвіду розвинених демократичних країн. Польський дослідник Анджей Яновський у цьому контексті зазначає: «Формування освітньої політики на різних рівнях повинно опиратися на дослідницькі роботи, які виявляють найцікавіші розв'язки, застосовані у країнах, що мають у цій сфері багатий досвід».

Невід'ємною складовою демократизації українського суспільства є так звана політологічна просвіта, здійснювана державними, позаполітичними закладами, на діяльність яких найменше впливають стихія та кон'юнктура політичної боротьби. Зміст політологічної просвіти – це неупереджені знання про закономірності соціально-політичного розвитку, про державні й політичні структури та інституції, їхній устрій і функціонування, про демократичні принципи й процедури суспільно-політичної взаємодії. Культура громадянськості не обов'язково потребує знання предмета, методів та системи категорій політичної науки (воно необхідне небагатьом, насамперед фахівцям, ученим) або володіння технологіями політичної діяльності та впливу (це клопіт політиків, практичних громадських діячів). Тут, власне, йдеться про мінімум необхідного знання, без якого неможливе повноцінне громадянство.

Метою політологічної просвіти, здійснюваної переважно через загальноосвітні заклади, незалежні засоби масової інформації, її наслідком постає громадянин, член правового суспільства, демократичної держави. В Україні ця проблема є особливо актуальною, оскільки фахівці, задіяні у процесі становлення громадянської освіти, вказують на незадовільний стан вітчизняного громадянського життя. Йдеться, зокрема, про ставлення до такого явища, як

група в сучасному українському житті. Стереотипним є розуміння громади як пережитку минулого, коли люди були скуті звичаєм кругової поруки. За сучасним законодавством України, громади визначаються формально як населення певної території. Громад в усталеному розумінні, як об'єднань активних громадян, що спілкуються між собою, вирішуючи важливі питання місцевого життя, в нашій країні існує надзвичайно мало. Соціального досвіду життя в громаді більшість громадян України не має. Зараз у край необхідно змінити стан речей, відродити місцеві громади і повернути їм їх вирішальну роль у повсякденному житті. Виконати це нелегке завдання можна, зокрема, ведучи просвітницьку роботу серед дорослих та дітей. Особа, яка відчуває й цінує свою свободу, здатна сама обирати собі пріоритети в житті, вона має простір для такого вибору, право на помилку в ньому й шанс на її виправлення. Лише такий індивід спроможний усвідомити цінність людської гідності й сталих суспільних взаємозв'язків та функцій. Тільки така особистість спроможна їх захищати.

Становлення демократичних принципів політичного життя України, динаміка сучасного соціального розвитку ставлять перед політологією досить важливі завдання. Одне з найголовніших полягає у формуванні всебічно розвинутих особистостей, повноцінних громадян як сили, здатної захистити завоювання демократії. Основою демократичного ладу є людина, спроможна розкрити його потенціал, для якої демократія є природним середовищем задоволення особистих та суспільних інтересів. Успішне існування сучасної демократії неможливе без особи, яка сповідує засадничі цінності та має певний рівень соціальної компетентності. А це, в свою чергу, є неодмінною запорукою формування демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства. В цьому контексті особливої ваги набуває необхідність розвитку громадянської освіти, яка пов'язана з тим, що конституційна демократія потребує найширшої участі громадян у суспільному житті, але не будь-яких громадян, а передусім інформованих і відповідальних. При цьому слід зазначити, що люди не народжуються зі знанням того суспільного і політичного ладу, який часом зумовлює можливість існування свободи для них і їхніх дітей. Такого знання треба набути, йому треба вчитися.

Зрозуміло, що основним механізмом у цьому процесі є зміст і патріотична орієнтація загальної і спеціальної освіти. Постійне вдосконалення громадянських знань відіграє виняткову роль у вільних суспільствах, оскільки у демократичній державі уряд є слугою народу, здатність якого творити, утримувати і поліпшувати цей уряд залежить значною мірою від якості і ефективності освітньої системи. Повноцінне функціонування демократії безпосередньо залежить від здатності людей практично здійснювати її принципи і цінності у повсякденному житті. Вони повинні володіти відповідними знаннями і вміннями користуватися правами та можливостями, які надає демократія. Головна мета громадянської освіти полягає у сприянні формуванню особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, готовність до компетентної участі у житті суспільства.

Якщо в політичній пропаганді головне переконати населення в необхідності кимось визначених заходів, то політологічна просвіта дає уроки конституційної

грамотності, завдяки цьому громадянин здатен сам розібратися у проблемах, які його хвилюють. Її мета полягає в оптимізації соціальних процесів, збереженні суспільної стабільності, формуванні й зміцненні громадянського суспільства. Вона покликана вселяти в громадян впевненість, віру у власні сили, спроможність оптимально, відповідно до національного духу та традицій, влаштувати суспільне життя, шанувати цінності демократизму й злагоди. Будь-яка держава є сильною своїми громадянами. Виходячи з цього, політологічна просвіта постає як засіб збереження й зміцнення державності, інтегрування розрізнених частин суспільства у розмаїту цілісність. Освічену людину неможливо тримати в рабстві. Саме освіченість, знання сутності та призначення політики, причетність до чеснот цивілізації роблять демократію природною нормою й потребою існування людства та окремого громадянина.

Політологічна просвіта громадян є засобом політичної соціалізації, знаряддям соціальної інтеграції громадян, рівноправ'я та взаємної відповідальності. Змістом її має бути інформація про історію суспільства й Вітчизни, про сутність держави та її функції, про державний устрій та систему влади в країні, про головні принципи демократизму, процедури й способи їх здійснення, про права та обов'язки громадян, про державні та національні символи і атрибути – все те, що визначає формування громадянськості. Розвиток політологічних знань адресується найширшому загалові й має сприяти засвоєнню громадянами політичного досвіду інших народів, відповідному включенню їх у систему політичних відносин, вихованню згідно з домінантами існуючої політичної культури, формуванню лояльного й водночас вимогливого ставлення людей до державних структур, політичних інституцій та цінностей. Поряд з цим перед сучасною державою постає необхідність створити елітну, спеціальну освіту, що базується на відборі, індивідуальних освітніх програмах, таку, що формує видатних лідерів у різних сферах діяльності. Така освіта і такі лідери – основа стратегії розвитку, забезпечення прориву, стрибка у розвитку українського суспільства, економіки й держави в цілому. Політологічна просвіта покликана формувати суспільні норми, згідно з якими за умов динамічного розвитку сучасної цивілізації всі проблеми мають розв'язуватися тільки шляхом взаємної згоди й зважання на інтереси всіх, а не через домінування однієї сили. Вона має допомогти розібратися в законах культури й правилах спільного для всіх життя.

Торжество демократії – це перш за все утвердження людської гідності. Одним із наслідків тоталітаризму є те, що люди живуть, «не відчуваючи права на знання свободи й відповідальності за право нею користуватися» (Мераб Мамардашвілі). Колись у нашій мові було в ужитку запозичене із французької слово «політес», яке означало манеру гречно поводитися, спілкуватися шляхетно й цивілізовано, дотримуючись правил співжиття, поважати права й інтереси іншого, мистецтво взаємин. Зважаючи на це, наша політологічна просвіта повинна стати школою набуття політесу – культури й мистецтва співіснування. Здійснюючи за сучасних умов суспільне управління, треба враховувати стан політичного знання громадян, сприяти його піднесенню, запобігати ототожненню з істинами партійно-політичної пропаганди, враховувати домінанти, які визначають зміст та головні ціннісні настанови.

Зважаючи на таке призначення політології для формування громадянина і громадянського суспільства, доцільно визначити такі пріоритети в її викладанні:

- сприяння процесу самоусвідомлення суспільством наслідків вибору того чи того політичного ладу держави;
- забезпечення всебічного бачення політичного життя, вміння розпізнавати і долати негативні тенденції суспільного поступу;
- формування розвиненої системи політичної соціалізації особи, включення індивідів у складний і суперечливий світ політичних відносин;
- розвиток політичної компетентності, орієнтації і здатності громадян до активної участі у творенні держави, вміння впливати на суспільно-політичні процеси;
- утвердження демократичних, гуманістичних цінностей свободи, гідності та громадянської відповідальності кожного індивіда;
- подолання стереотипних уявлень про політику лише як про арену боротьби, протистояння, конфліктів та засвоєння норм цивілізованої політичної поведінки, культури спілкування між громадськими політичними організаціями і державою, між країнами та народами, поважання прав і законів держави.

Вони актуальні для сучасної України. Коли триває процес державотворення, досить важливо зміцнювати демократичні засади, розбудовувати систему громадянського суспільства. Крім того, політична освіта має акцентувати увагу на гуманістичних аспектах політики під час дискусій, дебатів, аналізу політичних проблем, впровадження спільних проектів тощо. Таким чином, політологія виступає важливою складовою громадянської освіти, оскільки відповідає за внутрішнім змістом і зовнішніми формами її принципам та завданням.

Перспективи розвитку політичної науки і освіти як цілісного соціально-гуманітарного комплексу. Одним з найважливіших завдань, довкола якого повинні об'єднатися зусилля політичної науки і освіти, є моральне відродження суспільства. Потрібно сформувати ціннісні імперативи, спрямовані на подолання зневіри громадян у здатності вітчизняної еліти діяти на благо всього суспільства. Необхідно розвіяти сформовану за роки незалежності ілюзію про необмежені можливості сильної держави. Сучасна демократія виходить з того, що держава не повинна втручатися у сферу життєдіяльності громадянського суспільства, особистості, зокрема, дублювати функції місцевого самоврядування. Потрібно підвищити прозорість влади та її політичну відповідальність. Світовий досвід засвідчує, що розвинені країни світу в найважчі періоди своєї історії робили ставку на наукові розробки та новітні освітні підходи.

Політична наука і освіта є досить важливим сегментом загальної системи науково-освітніх знань, оскільки саме вони прилучають молоде покоління до культури вчорашнього і сьогоднішнього дня в одній з найважливіших сфер суспільного розвитку. Формування засобами політичної науки і освіти у молодого покоління чіткого розуміння понятійного апарату, орієнтованого на практичну діяльність у сфері політики, у визначенні людиною свого місця в ній, у формуванні світоглядних позицій завтрашнього дня. Через систему науки і освіти стає можливим включення особистості в загальноцивілізаційний світоглядний простір.

Структура сучасної політичної науки в Україні ускладнюється, політичне знання поступово уніфікується на основі кращих світових зразків. Це означає необхідність збереження наявного наукового потенціалу, а також залучення молодих кадрів у сферу функціонування політології. Останнє має стати одним з пріоритетних завдань на шляху побудови розвинених як держави, так і громадянського суспільства. Збереження минулого, його очищення від деформацій і осучаснення у відповідності із світовим досвідом – такою має бути ідеологія модернізації освіти, спрямованої на підвищення її ефективності і конкурентоздатності. Ця теза, висловлена провідним фахівцем у галузі вітчизняної освіти академіком В. Андрущенком, повною мірою стосується й потреб розвитку політології в Україні.

XXI ст., за висновками футурологів, буде часом практичного розв'язання глобальних проблем заради виживання людства. У зв'язку з цим акцент політологічних досліджень повинен зміститися у бік формування екологічно орієнтованих держав, головним завданням яких буде поширення наукоємних, екологічно чистих технологій з метою забезпечення сталого розвитку всього світу. Трансформація людських потреб повинна спрямовуватися у бік їх раціоналізації, домінування духовної культури, формування етичного використання досягнень інформаційної стадії загальноцивілізаційного розвитку. Політологія, як дисципліна, що синтезує в собі сукупні, міжгалузеві знання про суспільство, повинна забезпечити адекватність сучасним перспективам соціального розвитку, які, на думку професора Каліфорнійського університету (США) Мануеля Кастельса, «визначаються можливістю створення синергетичної взаємодії технологічних інновацій і людських цінностей, що веде до такої перебудови організацій та інститутів, яка створить позитивні зв'язки між продуктивністю, гнучкістю, солідарністю, безпекою, участю і відповідністю в рамках нової моделі розвитку, яка може забезпечити соціальну і екологічну стабільність».

Нині, на наш погляд, настав час переорієнтації теоретичних досліджень у річище цілеспрямованого практичного супроводження політичного життя на всіх рівнях його функціонування. Це означає необхідність становлення прикладної політології як своєрідної антитези фундаментальному, теоретичному зрізу політичної науки. Практичний зріз повинен не тільки охоплювати знання про політичний аналіз, політичний маркетинг і менеджмент, зв'язки з громадськістю, політичне консультування, прогнозування у сфері політики, а й значною мірою переорієнтувати навчальний процес у бік практично-політичного застосування набутих знань, методик, навичок. Саме в цьому, на наш погляд, і полягає сенс комплексного суспільно та особистісно значущого впливу розгалуженої системи вітчизняної політичної науки і освіти.

У подальшому розвитку політології в Україні, якщо ми прагнемо посилити її державо- та суспільнотворчу роль, необхідно враховувати глобалізаційні впливи в сучасному світі, трансформації особистісної і суспільної свідомості, суперечності універсалізації та інтеграції соціального буття в масштабах людської цивілізації та необхідності збереження національно-культурної ідентичності. Масштабні зміни, що відбуваються у світі та в Україні, висувають підвищені вимоги щодо адаптації особистості до нових реалій. Виходячи з цього, політологія, як важлива

складова соціально-гуманітарної освіти, повинна не тільки зберегти створений попередниками ідейно-теоретичний потенціал, а й виробити нові соціокультурні цінності, відповідні нашому часові й потребам суспільно-політичного реформування українського суспільства.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Схарактеризуйте діяльність найвідоміших політологічних центрів сучасної України.
2. Спробуйте визначити основні завдання громадянської освіти в Україні.
3. Проаналізуйте літературу з політології в Україні і на цій основі визначте найрозвиненіші її напрями.
4. Якими проблемами опікується політична соціалізація?
5. У чому виявляється вплив політологічної просвіти на характер практичної політичної діяльності?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Політична наука в сучасній Україні, її суспільно-політичне значення і головні тенденції розвитку.
2. Проблеми і перспективи становлення політології як навчальної дисципліни.
3. Болонський процес і зміна характеру вивчення політології в Україні.
4. Зміст і особливості формування субдисциплін політичної науки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

Академічна наука: становлення і розвиток дослідницьких установ та напрямів досліджень. *Політична наука в Україні. 1991–2016* : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. К. : Парлам. вид-во, 2016. С. 325–380.

Горбатенко В. П. Проблеми розвитку політичної науки і освіти в Україні. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 4. С. 303–306.

Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2014. 765 с.

Історія політичної думки : підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.; 2-е вид., перероб. і доп. Львів : Новий Світ-2000, 2017. Т. 2.: ХХ – початок ХХІ ст. 598 с.

Кармазіна М. Політична наука: предмет, структура, методологія. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 19–33.

Колодій А. Предметне поле політичної науки в сучасний період. *Політична наука в Україні. 1991–2016* : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. К. : Парлам. вид-во, 2016. С. 44–91.

Курас І. Ф. *Етнополітологія. Перші кроки становлення*. К. : Генеза, 2004. 734 с.

Михальченко М. Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991). *Політична наука в Україні. 1991–2016* : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. К. : Парлам. вид-во, 2016. С. 171–199.

Освіта й наука в інноваційному розвитку сучасної Європи : зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. С. І. Здіорука. К. : НІСД, 2014. 124 с.

Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2017. Т. 2. 535 с.

Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. Н. М. Хоми ; В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2014. 779 с.

Рябов С. Г. *Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку*: дослідження. К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. 103 с.

Сучасна політична лексика : енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. Хоми Н. М. ; І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2015. 396 с.

Тягло О. Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу. *Політичний менеджмент*. 2004. № 1. С. 3–18.